

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXXIII. évf.

1898. September—October.

5-ik füzet.

Erzsébet királyné.

-- Gyászbeszéd.* --

„Sirjatok a sírókkal!” — ez igében szólok most hozzátok. Ne várjátok e pillanatban tőlem fejtegetést, vizsgálódást, ne várjátok, hogy ismertessem e szavakat, hogy feltüntessem, mi a jelentése azoknak; ne várjátok, hogy magyarázzam a keresztény részvét nemes kötelességét; ne kérdezzétek még azt sem, hogy mely apostolnak lelke írta emez igét. Ne várjátok tőlem vizsgálódást, fejtegetést . . . Nincs más szavam, nincs más hangom most hozzátok, esakis a siralomé. Magyarország királynéja halott . . . Öntsétek el könnyeiteket, a sírókkal sirjatok! Ne várjátok, hogy kérdezzem, ha vajjon őszi szél hervasztotta-e le, mint a mező virágát lassú halállal emésztve, vagy pedig hirtelen jött romboló elem forradalma sodorta mélységbe; ha vajjon az enyészet természetes rendje, vagy pedig az elvadult szenvedély erőszakos, gyilkos tőre volt-e kikerülhetlen végzete? Ne várjátok, hogy társadalmi tanokra mutassak, bár a mi történt, egy ily tannak égbekiáltó véglete. Nincs más szavam, nincs más hangom most hozzátok, esakis a siralomé. Magyarország királynéja halott . . . Öntsétek el könnyeiteket, a sírókkal sirjatok! És lehetne-e is más?! Hiszen minden, a mit látok, a derekatokra öltött gyászruházatok, e jelvények, e sötétszínű fátylak, néma esendülte utczák, gyászlobogós házaitok, minden, a mit olvasok, szemetekben e bús érzések és szomorú gondolatok, minden, a mit magam elé képzelni tudok, a gyászba borult városok és falvak, erdők bús sohaja és a völgyek-

* Elmondattott a kolozsvári unitárius templomban sept. 18-án.

nek mélységesen bánatos areza, nékem a fájdalom igéjéről beszélnek. Magyarország királynéja halott . . . Öntsétek el könnyeiteket, a sírókkal sirjatok!

Sirjatok. Ne tartoztassátok könnyeiteket. Sirassátok a királynét, a szépet! A szépet. Hiszen szépségével hódította meg királyi férjét, szépsége ragadta legelőször bámulatra e nemzetet, szépsége keltett esodálatot minden magyar kebelben, minden magyar férfi és magyar nő szívében, szépsége, ragyogó szépsége . . . Avagy azt mondjátok, miért ezt beszélni. De hát miért kellene erről hallgatni, mikor az emberben a szépérzet isteni. Miért ne idéznők fel azt a büszkeséget, mely minden alattvalót eltöltött, hogy elragadó szép nő ül a trónon a királyi férj mellett. Miért ne, mikor fonséges alakját más népek is esodálták és volt egy idő, mikor öszszhangzott a hódolat, hogy ő e földön a legszebb királynő. Oh ne kifogásoljatok, hogy erről emlékezem, ne kifogásoljatok, azt mondva, hogy a szépség nem érdem. Sirassátok szép királynétokat, mert nemesak szép volt, hanem a szépek áldozott.

Virágos mezőben egy nőt láttok andalogni; szemét a kéklő mennyboltra függeszti, a nap sugarakat hint a halmokra, ő merengve áll s iszsza a hajnal gyönyörét, s mikor lelke esodálattal bételve, lehajol és gyöngéd keze illatos virágokat szed le. — A királyné az. Magános szobában dallamos sorok hangzanak. A költő lantja bájol, magasztos érzelmeken ringat. A dalok költőjét olvassák. — Az olvasó, a királyné az. . . . Szép Görögország felé egy hajó szeli a hullámokat, utassa, a kit viszen, ki látni akarja azt a földet, mely felett a kellem istennői lebegtek, melyet, esodás költészet és művészet szentesített meg, s ki e földet látva, a habokból kiemelkedő szigeten fölépítette a tündér-kastélyt, Achilleiont, hogy legyen annak új esodája — a királyné az. Kínél nemzeti nagy írótoknak senki nagyobb tisztelettel nem adózott; kínél senki inkább nem bámulta Miltont, a Siralomházat és a többi örökbecsű remekeket, melyeket nemzeti nagy művészetek halhatatlan esetje festett — a királyné az.

Sirassátok szép királynétokat, mert nemesak szép volt, hanem a szépnek áldozott, esodálta azt.

És sirassátok a királynét, az igazat. Ne tartoztassátok könnyeitek, mert ha ti nem beszélnétek, akkor a kövek beszélnének. E hazának minden talpalatnyi földje, e hon földének minden porszeme élő tiltakozással elevenednék az ellen, ki kétségbe vonná az igazságot, hogy a királyné igaz volt, élő tiltakozással elevenednék, hogy felzúdulása elborítsa, mint világitélet zugó vihara elsöpörje a hálátlant. Mindenüvé be van e honban irva, felette a csillagokba, alant a kék vizek fodrába, a bérczek leveleibe, alant a fűszálba, mindennütt ott, hogy a királyné igaz volt, minden hirdeti azt a nagy ténnyt, hogy igaz érzete e nemzet életébe üdvöt, boldogságot hozott.

Mikor atyáitok fényes harezok után az erőszak által leveretnek és dicső honvédekre nehéz rabláncokat vetnek, mely sugallat volt az, mely a börtön ajtóit megnyitotta a méltatlanul, jogtalanul szenvedőknek? Mikor a haza bölese a történelmi jog nevében küzd az alkotmányért, mely lélek az, ki úgy tudja olvasni az igazságot, mely győzelemre, diadalra segíti jutni a történelmi jogot? Mikor a nemzet uralkodójával kibékül, mikor király és nemzet a koronázáskor egy szent érzésben összeforr, kire néznek mindenek felett hálával a boldog szemek?! Kire?! Mikor a haza bölese ravatalon nyugszik, ki az a fejedelmi nő, ki ott megjelenik, ki azt a páratlanul álló, minden szívet megindító nagyszerűséget mutatja a világnak, hogy alattvalójának, a jog- és igazság nagynevű férfiának sajátkezüleg tett koszorúval áldoz?! Mikor nemzeti dicsőségekről szól az ének, szabadság küzdelmeitekből, esodás harezaitokból, milyent a világ nem látott, harsan föl a trombita, ki az, a ki ott... a nemzeti dicsőséget anynyira visszhangozza?! Mikor ezeréves múltatokat ünneplitek, ki az, a ki anynyira átérzi, hogy mit jelent rátok nézve az ezredévi ünnep?!

A királyné, a királyné az, a királyné az igaz.!

Sirassátok igaz királynétokat.

És sirassátok a királynét, a fölmagasztosultat. Mi adja a léleknek a magasztosultságot? Oh sok minden a világon, de talán semmi úgy, mint a szenvedés, a fájdalom. S a jó lelkek még inkább szenvednek, mert Isten azt akarja, hogy a szenvedés által annál nemebbek, tisztábbak legyenek. A szenvedés emeli a hit magasztosultságába a lelket. Oh, ki mondaná, hogy nem volt fölmagasztosult hited?

Ki az a nő, kit fény övez, kit fejedelmi férje szerctettel környez, kiért a nemzet lelkesül, kit rajongva szeret? Ki az a boldog anya, kinek gyermekére milliók a jövő reményével néznek? . . . És ki az a nő, ki gyermekét, szívének drága kincsét, népek milliónak reményét elveszítve, a fájdalom sulya alatt csaknem öszszetörik, de fölmagasztosult hittel mégis vigasztalni tudja azt, a ki roskad, vigasztalni urát, a fejedelmet?!

Ki az a nő, kinek a fájdalom nem enged nyugtot, ki veszteségének terhét egyik helyről a másikra hordozza, ki mintegy számkivetett jár, bujdosik a nagy világba. Istenem! . . . S ki az a nő, a ki egyet el nem veszít és lelkét egyensúlyban tartja a magasztosult hit.

Ki az a nő, kit minden bámul e fölmagasztosultságában?

A királyné, a királyné az! . . .

Sirassátok, oh bizonynyal ti siratjátok magasztos királynétokat!

Erzsébet, Magyarország királynéja! mit a világ nem várt, vad szenvedély oltotta ki életedet, gyilkos kéznek estél áldozatúl. A világ elborzadva áll e szörnyű tett felett.

Erzsébet, Magyarország királynéja! pihenj csöndesen sirodban . . . Fenséges alakod átadjuk a jövőnek, hogy szálljon nemzedékről-nemzedékre neved a költők énekeiben, a művészet ihletén, a népszellemben, a csermelyek susogásán és a lengő szellőken . . .

Hozzád emeljük esedezésünket Égnek hatalmas Úra, nézz kegyelmesen jó királyunkra és add vigasztalásúl lesújtott szívének, hogy a veszteség felett királyával együtt sir, együtt érez a nemzet.

Szellemünk képviselői a Millenium századában.

IV. A széplaki Petrichevich Horváthok.

Előkelő családaink bölesője, eszekély kivétellel, a székelyföld: és vagy otthon emelkedtek primori rangra, vagy a megyékre házassodva alkottak további családfát. Itt egy kivétellel állunk szemben. Beszakad az idegenből egy családalapító, s itt a magyar föld és levegő a nemzet szellemét lelkébe lehelli.

Izabella királyné alatt szakadtak be, írtam a Nevezetesebb családokban. Később láttam Engelnél (Monumenta I. 194 l.), hogy Dalmáziából jöttek, János az 1526-ban jajezai bán már széplaki Horváthnak írja magát. Ennek lehetett fia Miklós (1547—84), ki széplaki Both Annával megalapítja az egyik legterjedelmesebb unitárius családfát.

Már a református nemzeti fejedelmek Bethlen, I. Rákóczi György támadtak, de ezzel legalább nemzeti tőkénk nem apadt. A fejedelmek után az a szellem támad, mely a Corvin, a Rákóczi uradalmakat árvalcány kezen át német kézbe juttatta. Hozzájárult a múlt században a képzelgés oda fokozása, hogy az emberek nem láttak magokban tartalmat, ha fennről ezímmel, rendjellel el nem ismerték. A P. Horvátokra nézt a lett következése, hogy több bárói és grófi, református és katolikus ágra és ágazatra oszlottak fel. Míg egy ág megmaradt unitáriusnak.

Családaink a mily arányban indúltak vegyes házasságokat kötni, abban az arányban tértek ki tőlünk. Kik velünk akartak maradni, azzal védekeztek, hogy fiaikat, leányaikat unitárius családokkal házassíták össze. Innen van, hogy akár a Zsukiak, akár a Horváthok, akár a vargyasi Danielek, a sárdi Simének, torozzkó-szentgyörgyi Torozkaiak, kénosi Sándorok, ürmösi Maurerek, taresafalvi Pálfiak, különböző Szentiványiak családfáját nézzük, nagy családainkat a múlt század végéig, az üldöztetés egész korszaka alatt, együtt, családi összeköttetésben találjuk.

A nemzeti fejedelmek korszakában, ha elvesztettük is számbeli többségünket, ha a legnagyobb családok elhagytak is, befolyásunkat, politikai positionkat biztosította az alkotmány, a három nemzet s négy recepta religio paritása. De a mint a korona alá visszatértünk, a leopoldi diploma által biztosított erdélyi alkotmány vallásügyi pontja velünk szemben papiron maradt. A mint a Rákóczi-forradalomnak vége, az 1713-iki országgyűlés a főkormányshéknél, királyi táblánál még kijuttatja illetményünk egy részét, unitárius consiliarium, ítélőmestert, táblai ülnököt is választanak, de a mint a *pragmatica sanctio* keresztül lett *vive s* a bécsi udvari kancellária magához ragadta a kormányzást, azt látjuk, hogy az 1728-ban elhalt ítélőmesterünk, Sándor Gergely helyébe még tesznek Gidófalvi Gábor személyében unitárius ítélőmestert: a mint azonban a század elején választottak kihaltak, nemesak az országos méltóságokból hagyattunk ki, hanem a megyei, városi tisztségekből is rendre kiszorítottunk. Családaink ősi barázdáik művelésére, gazdálkodásra és takarékoskodásra látták magukat utalva. A P. Horváthok is reá szánták magukat a sótalanná vált kenyérré. Követték a politikát, hogy a Zsukiak, Danielek, Maurerek, Toroezkaiak, Pálfiakkal léptették fiaikat és lányukat családi összeköttetésbe. S e század közepén felvették a vezérlő szerepet. Öt főgondnokot adtak a statusnak, kik mai napig, 78 éven át álltak vallásügyeink élén.

Horváth Boldizsár kezdte a sorozatot, ki 1753 jan. 16-ától 1778 februáriusáig, tehát egy nehéz negyedszázadon viselte a főgondnokságot. Bár a bécsi kormány szakasztott a kiirtatás nyílt gondolatával, kronikásaink az erőszakos áttöréseknek egész lajstromát tartották fenn. E folyóirat hasábjain is panaszozzák a főrangu unitárius nők, hogy férjeik papjaikat udvarokba be nem boesátják, s hogy unitárius templomba hajtassanak, koesit rendelkezésekre nem adnak.

Horváth Boldizsár, mint ifjú, ott lehetett az 1741-iki zsinaton, mely a sanyaru helyzetet azzal fejezte ki, hogy elrendelte, mikép ezentúl minden főtanúesot és zsinatot imával nyissunk meg, „mert minden nélkül szíkölködünk“. Mária Terézia korában vette át gondjainkat, kinek térítéséről a Bánfi-esalád krónikája erős vonásokban beszél. Azonban a franczia encyclopedisták szelleme a Burgba is bevonult, Kaunitz s különösen József esászárnak corregenssé lett fellépése nagyot változtatott. A vallásügy a nagy politika, központosítási törekvések megé szorult. A protestansok üldözése, mely

nemesak velünk szemben, de a korona egész területén folyt, alább hagyott. Mi is szabadabban kezdtünk lélekezni. Eddig négy a főgondnokaink száma, 1771-től kettőre szállítottuk. 1772-ben a főtanácsok üléseit Kolozsvárt nyílt isteni tisztelet tartással kezdjük, mi mind a magyar, mind a lengyel oratóriumban ünnepélyek közt folyt le. A későbbi József császár, mint corregens, 1773-ban Erdélyben utazást tett, Agh István püspököt fogadta, hitvallásunk alapelveit magának előadatta. Mit nagy haladásnak vehettünk attól az időtől, melyben a hódolól küldöttség unitárius tagjától a fogadtatás megtagadtatott. A jezsuita-rend ez évben történt pápai eltörlése is befolyt a jobb idők közeledésére. S Horváth Boldizsár 1778-ban azzal a remény-nyel hajthatta le fejét, hogy vallásunk felett a viharok neheze már elvonult.

Horváth Ferencz lépett helyébe, ki 1778 jun. 20-ikától 1804 nov. 21-ig, huszonhat évi főgondnoksága alatt mult és jelen századunk történetében a legnagyobb nyomokat hagyta maga után. Szervezkednünk kellett volna, de a régit se mertük megbontani. Szervezetünk a fejedelmi korból jött le, annyi változással, hogy 1793-tól ekklézsiáink vagyona világi gondnokok kezébe tétetett át, s 1718-ban felállítottuk a főgondnokságot, de az egyházat a püspök, ki hivatalosan superintendensnek ezimeztetik, képviselte. A zsinatok egyházi körönként minden nyáron megtartattak, megtartatik télenként a főtanács Kolozsvárt. De tagjai csak papok, azzal a különbséggel, hogy felmentetődtek a régi szokás alól, hogy minden pap, mester jelen legyen. Csak az-esperesek jönnek. A világi elemből a köri gondnokok, a főbb urak részéről egy két deputatus, a főgondnokok közül is valaki, vagy azok megbízottjai. A püspök elnököl, a generalis notárius vezeti a jegyzőkönyvet. Felolvassák a kormánysszék leiratát, folytatják a válópereket, mikor vannak; mert akkor is morallunkban feküdt, hogy bár könnyű volt az elválás, nálunk folyt legkevesebb elválás. Ezek mellett jegyzőkönyveinket a papság elhelyezése tölti be, abból a régi traditióból keletkezve, hogy a papot az ekklézsiák, hogy ugy szóljunk, egy évre szegődttették; s ha nem marasztották, Szent-György napkor fel kellett szedni a sátorfáját. A kolozsvári tanárokat a kolozsvári, a tordai igazgató-tanárt a tordai ekklézsia állította be, ezt már határozatlan időre. A collectát, a pénztárt a püspök, a kollegium seniora és exactora kezelte. A fundátorok vásárhelyi, ugynevezett főconsistoriuma inkább csak a nagy családok összejövetele, tárgya az anyagiakról való gondosko-

dás, s később mintegy ellenőrző testület, mely a kormányhoz való felterjesztések szövegét a püspöktől maga elé rendeli. Ez volt hatvan éven át szervezetünk, árnyéka egy autonomiának. Kitétetve annak, hogy kolozsvári központunk ha szét nem is mállik, decentralizáltatik, abból a lappangó aspiratióból, hogy a székelységhez közelebb essék.

Horváth Ferencz megválasztatásának éve, 1778, e korszaknak zártkövérévé s mostani autonomiánknak küszöbévé lett. Hogy úgy fejezzük ki magunkat, kezdődik statusunk secularizációja, helyesebben szólva, az egyházi és világi elem paritása, együtt tanácskozása. Horváth Ferencz életírója szerint, főeurátorrá választatása alkalmából programját előadta: elvileg elfogadtatott. Az 1778-iki zsinat jegyzőkönyvében ennek nyomát nem látom. Az a zsinat, a mi 1867-iki kiegészésünk a szelidebbé vált kormánytól való félelem, az egyházi és világi elem közti kiegyezés, egy új korszak megteremtésére. A programm magában a levegőben volt, mert az új szervezet a jegyzőkönyvben minden bevezetés, minden indokolás nélkül csak pontozva van.

Az 1778-iki statutum szerint a püspök az egyház feje, az iskolák főigazgatója: de a status vagyonát, az iskolák felügyeletét a zsinat a világi elem kezébe adja. A status ügyei vezetését a püspökség és a marosvásárhelyi főconsistorium között közössé teszi. A püspök elnöklése érintetlen marad, a főeurátoroktól csak jelenlét kívántatik. A kolozsvári ez idő alatt kifejlett képviselőtanács első nyomát 1775-ben látom, de esakis a kolozsvári tanárok s beválasztott papokból állott: most négy világi férfival bővítettett. A főpénztár kezelése a püspök és senior kezelése alól egy világi pénztárnok kezébe megy át, ki Linezeg János. A kolozsvári collegium és a tordai gymnasium világi felügyelő gondnokok alá adatnak, mit Zsuki László és Pápai István személyében töltenek be.

Horváth Ferencz, kinek Agh István, később Lázár István püspökökkel e szervezetet életbe léptetni s tovább fejleszteni lett feladata, 1731-ben született. Ott tanult a magyarutezai iskola sövény szobái mellé — az urfiak részére — kőből épített rostélyos szobájában; s mert templom nincs, ott imádkozott a piaczi magyar vagy a monostorutezai lengyel oratóriumban s ezzel a fájó érzéssel lépett az életbe. Mint urfiról olvassuk, hogy 1760-ban a collegium építési czéljaira a belsőszolnokmegyei középfalvi és alsóilosvai malmai szombati váuját conferálja. Pár év múlva nőszül, Zsuki László nővérét, Terézt veszi nőül s ezzel a Zsukiak szellemvilága légkörébe lép.

Kezdődött a nemzeti nyelv fellendítése. 1778 febr. 15-én 300 frtot juttat a központba, azzal a megjegyzéssel, hogy ha a pénztár állása megengedi, fordítassék kamatja a szónoklat tanítás emelésére. S még azon a nyáron, jun. 20-án tartott zsinaton, elhalt nagybátyja, Horváth Boldizsár helyébe főgondnokká választották: Toroczka Mihály gondnoktársa belecgyezésével, mint ifjabb, az ügyek vezetését kezébe vette. A mint megválasztatott, Kolozsvárt termett, számba vette a status tőkáját, mi 3638 frt, a pénztárnok kezébe tette. Felvette a gondot, hogy a tanárok akkor már 240 mfrt fizetése, bár úgy ígértetett, ha lesz honnan, s 80 véka buzája folyóvá tétessék, s a tanulók szappanutezai két sütőháza füstölögjön. Benézett az iskolába, sajnosan látta, hogy a zsinatok tavasszal tartása miatt a tanulók hamar szélednek, későre szállingóznak vissza: 1780-ban szabályt hozat, hogy a közvizsga június végén tartassék, szeptember elsejére ki nincs jelen, ágyhelyet ne kapjon.

Itt következett be az amnestia nagy napja, 1782 jan. 10-ike, a József esásár türelmi patenscnek megjelenése, mely a protestansokat templomjavítási, építési, iskolatartási jogába visszahelyezte. Mely minket az üldöztetés, a kiirtás félelmétől megszabadított, s felszabadított abból a kínos helyzetből, hogy a status a papság s iskolánk az ekklézsia palástja alatt lappangjon s a tanárok, mint az ekklézsia papjai, a püspök mint rectora találja védelmét. Birtokába léptünk régi autonomiánknak.

De még sem teljesen. Mert folytathattuk ugyan zsinat tartásunkat, de királyi biztosok jelenlétében: igaz, hogy a főkormányiszék mindig unitáriust nevezett. Jegyzőkönyveinket négy hét alatt tartoztunk felterjeszteni, bár nem látom az eltiltó paranesot, a colleták beszámolását jónak látták kihagyni. Főtanács tartását pedig nem engedélyezték, min úgy kívántak volna segíteni, hogy két zsinatot kértek. De még tárgyaltak, vége lett a hires Josefi rendszernek.

Horváth Ferencz szervező talentuma nekünk épen kapóra jött. Már az 1781-iki korondi zsinaton egy sereg világi főemberrel jelent meg. 1783-ban a válóperek felebbezését a zsinatra utaltatja. A főcuratorok ezime kezdetben az iskolák, később az unitárius iskolák főgondnoka: Horváth Ferencz 1784-ben már az unitáriusok főgondnoka ezimével él. A főgondnokságot és püspökséget coordinálják: utasítják, hogy együttesen intézkedjenek; a főgondnok különös teendőjének jelölik, hogy fedezetről gondoskodják. A collegiumot az ekklézsia kezéből a statuséba vétette, az akadémiákra küldendő tanárok

választását az ekklézsia kezéből a zsinatába tétette. A világi elem bevonult, a status mint testület előállt Lázár István püspök 1788. és 1789-ben püspöki vizitációt tartott, kollektázott, s a főpénztárt 7000 frtnál többel gyarapította. De az mégis csak mintegy 10,000 frt.

Itt e ponton Európában a régi világrend megrendült. Kiütött az 1789-iki francia forradalom. A török háboruban vesztes József császár meghalt, tíz évi építménye romba dőlt. Összeült az erdélyi 1791—92-iki országgyűlés, az alkotmányt visszavezette régi alapjára, mely szenvedésünknek véget vetett. S mert a magyar nyelv tanítását az iskolákban elrendelte, a nemzeti érzés megkapta lendületét. Nekünk itt üt be legnagyobb fundatorunk végrendelete 1791, s halálával 92-ben egy nem várt nagy örökség reánk szállása. S mi jövőnknek biztos irányt adott, e ponton következett be az, hogy a török háboru alkalmából már Erdély határán mutatkozó törökök elől a főkormányos Szebenből Kolozsvárra menekült. Mi Horváth Ferencnek s Lázár István püspöknek azt a gondolatot adta, hogy már most Erdély új fővárosában egyházunkat képviseltetnünk kell, templomot, iskolát kell építenünk.

Kolozsvárt *templomot* kellett építeni, mert nem volt. Templomot építeni, mily egyszerű gondolat ma. De mily merész és kezdetleges gondolat egy sötét század után, melyben a nemzeti fejedelem multával, 1693-ban a kolozsvári piaci templom átengedéseért még 5000 frttal kínálnak, de 1716-ban Steinville, erdélyi főhadi kormányzó szuronyszegezve kéri a templom kulesát. Abban a században, a melyben Hugo Domián tábornok 1721-ben a tordai piaci templomot szintén katonaság élén vette el; melyben 1725-ben a sepsi-szentiványi és laborfalvi-, 1745-ben a szőkefalvi-, 1777-ben a brassói-, 1779-ben a bordosi-, 1781-ben a kőrispataki-, 1788-ban a esőbi templomunktól hasonló erőszakkal fosztattunk meg.

Azonban 1782-ben megjelent a türelmi patens, mely a protestansokat templom építésre és restaurálásra hatalmazta fel. Elődeink a helyzet színvonalára emelkednek. Horváth Ferenc főgondnok, Lázár István püspök felkarolták a két oratorium helyett egy templom építése eszméjét. Kopogtattak Bécsben, ha nem utalványozná-e ki a kormány az ország által megajánlt 5000 frtot. Majd a püspök Sikó István kolozsvári ügyvéddel Bécsbe ment. A pénzt kiutalták s 1792-ben a templom építése megkezdődött.

Kollegiumot kellene építeni. Harmadfélszáz éve, hogy törvényesen bevett vallás vagyunk. Izabella királyné az 1557. jun. 1-ére

Tordára hirdetett erdélyi országgyűlés végzéséből a kolozsvári dominiánusok óvári klostromát jelölte egy protestáns iskola épületéül s Kolozsvár dézsmája negyedét jövedelméül, mire a hid-utezai quartaház emlékeztet. A mint Kolozsvár lutheranusból unitárius lesz, 1666-tól fogva e zárda lett kollegiumunk, s remek refertoriuma lett disztermünk. Kétszázhuszonhét éven át birtuk, míg nem a nemzeti fejedelemség multával, I. Lipót 1693. október 13-án a zárdát a jezsuitáknak adományozta. Mire az ország rendei egy négy tagu bizottság által, melynek egyik tagja Zsuki Pál volt, 6300 frton számunkra, ott a piaezon a plebánia mellett négy telket összevásárolt, vagy 39 szobát építtetett, s ifjuságunk az óvárból 1694. okt. 10-én belevonult. De nem állandóan. Mert a mint 1716-án a piaezi templomot elvették, az iskolából is kivettek, 1718. márcz. 30-án indulnunk kellett. Megfosztva minden alapunktól, magunknak kellett fentartásunkról gondoskodni. Itt a magyar-utezában, a mai kollegium helyén telket szereztünk, fából iskolát rögtönöztünk: De azzal a szomorú tapasztalattal, hogy a midőn pár hó mulva május 10-én az új iskola megnyilt, csak is a senior, egy diák s 9 tanuló gyermek maradt együtt a szétvert tanuló ifjuságból. Majd nyolezvan évig nyomorogtunk ebben a sövényfonott iskolában, midőn a türelmesebb idők beálltával Lázár István püspök 7965 frt gyűjtése, Zsuki László még életében átadott 26,403 frt adománya s fényes végrendeleti legatuma felbátorított, hogy egy a kor igényének megfelelő kollegium építéséhez fogjunk, mi Horváth Ferencznek elejétől kedvenc gondolata volt.

Horváth Ferencz a mint főgondnok lett, más évben, tehát 1779. jun. 29-éről, már kiboecátja körlevelét, elpanaszolja, miként fosztattunk meg iskola-épületeinktől, miként nyomorog az ifjuság és oktatásügyünk: adakozásra hívja fel az egyház tagjait. Beleszövi, hogy Széplakon építtetni kezdett udvarháza félben áll, de neki az iskola az első; s mert az adakozások megindultak, 1780 végén már 3301 frtról számolnak be. S rendre ott állunk, hogy 1801-ben az építés megindult, Ugrai László udvarhelyi mérnök atyánkfia terve szerint egy emeletre indítva. Miután azonban szűknek bizonyult, 1806-ban két emelettel végeztetett be. Kapuja felett ott ragyogott: *Musis et Virtutibus*.

A kollegium felépült, de nem az ő széplaki udvarháza. A negyvenes években még ott állt az emeletre felvitt félben hagyott épület, s ha kérdeztük, a nép azt a feletet adta, félben hagyták, mert elfelejtették bele gradiesot tervelni. Mintha hagyomány beszélné, hogy a ki kezdte, a hatalom lépesőit személyes ezélokért nem kop-

tatta. Csak azt sajnálhatjuk, hogy második nagy alkotása koszorú-ünnepét nem érte meg.

De megérte azt, hogy statusunk szervezetét mai alapjára vezette. Az 1796-ki nyomtatásban megjelent országos schematismus már hozza mai szervezetünket, az egyházi és világi elem között együttes köz-igazgatásunk személyzetét, az egyházi körököt esperesei és világi gondnokaival, a főtanácsot illetőleg zsinatot elnökségével, consistoriával. A névsort P. Horváth Ferencz nyitja meg, a főconsistorium elnöke; követi Lázár István püspök, az egyháziak részéről elnök ezímmel. S a consistorok közt ott látjuk a Biró, Daniel, Gedő, Gálfi, P. Horváth, Maurer, Nagy, Pálfi, Pápai, Sala, Sándor, Sárosi, Szentkirályi, Szentiványi, Simén, Simon, Toroezkai család tagjait. Kolozsvárról Bartha Mózeset a későbbi consiliariust, akkor főbíró, Ágoston Márton, Gyergyai László senatorokat, Sikó István ügyvédet. S ha nem is a schematismusban, de jegyzőkönyveinkben már a mult században együtt láttuk az említeteken kívül, az Árkosi, Belényesi, Boneza, Csíki, Donáth, Gál, Gálfalvi, Henter, Jármí, Jakab, Jakabházi, Kénosi, Kőkösi, Konez, Mátéfi, Mihály, Orbok, Pákei, Pataki, Székely, Siménfalvi, Tibád, Váró, Veress családok egyes tagjait. Horváth Ferencz és kora bölcsesége minden csepp erőt zászlónk köré gyűjtött. A vezéreket, vezérkart a tábor segítette győzelemre, mert a tömeg bátorít.

Bátorság tartotta fenn a magyart, az unitáriusokat az összetartás. Mielőtt elsajnálónk 1804-ben bekövetkezett halálát, valóban nem tudjuk, ő vagy püspöke Lázár István ment elől a bátorság és összetartás kifejtésében, mely a francia forradalom, a József császár központosítási törekvései megbuktatása, a nemzet irodalmi és politikai ébredése korának szellemét megértette és sitett kihasználni. De mérséklettel. Azzal a tudattal, hogy a magyar sorsa küzdelem a létért. S a krónikással szólva, minden kis verőfényre nem szabad levágni szakállunkat. A tábor, mely a mult század sikereit aratta, nem szabad szétverni.

Örökét *P. Horváth Miklós*, a Horváth Boldizsár unokája vette át, ki mindjárt utána, 1805. július 1-én választatott főgondnoknak. Az ő idejére esik az 1811-ki pénz devalvatio, mely alapunkat $\frac{1}{5}$ -c értékére szállította, s ismét hiveink buzgóságára kellett appellálnunk. Nem soká, 1814. jun. 14-én bevezette pályafutását, s családjá ez ágát is sirba vitte.

Helyébe *P. Horváth Károly* lépett, a család másik ágából 1815. jul. 3-án; s 1830. jul. 15-éig folytatta.

Ötödik főgondnokunk a családból báró *P. Horváth Kálmán*, előbbi főgondnokunk unokája, Ferencz fiától, kinek neje gr. Was Antonia. Testvére Károly 1859. okt. 1-én fiatalon, Ida gr. Bethlen Miklósné 1877. decz. 6-án költeményeket hátrahagyva haltak el; maga, és az ősi fészekben, Széplakon, testvére Gábor fiai Rezső és Artur tartják fenn a Horváthok unitárius ágát.

Alig érte el férfikorát, egyházunk 1877-ben kollegiumunk felügyelő gondnokává, 1892-ben főgondnokká választotta. A kik a családból más vallásra tértek, egyik ág bárói, másik grófi rangot kapott: főgondnokunk a közügyek körüli fúradhatatlanságáért 1894-ben szintén bárói rangra emeltetett. Neje gr. Csáky leány. A Zsukiak örökében és szellemében él, mint minta gazda, s e mellett gyakran megszállja a Horváthok venája, mely publicistikai czikkekből nyilatkozik.

L. Kövály Erdély nev. családai 118 l. P. Horváth Ferencz élete Benecédi Gergelytől. Ker. Magvető 1878. 136—75. l.

V. A sárdi Simének.

Honnan több nagy családunk, a Biró, Gedő, család indul ki, Udvarhelyszék Homoród-Szentmárton falujából származnak ki a szomszédos megyékre. A kükküllőmegyei Sárdtól vették fel előnevüket, mely korunkban egy Simén leánynyal az Elekes családra ment át.

Az unitarizmus keletkezése korában tűnnek fel. Az ismeretes törzs Homoród-Szent-Mártonba száll, egy Biró leányra, fia szakad ki Sárdra, s a XVII. század elején már népes család. Hogy már ekkor jó unitáriusok, arra vall az is, hogy a midőn Eősi Péchy Simont 1606-ban adoptálja, abban az okmányban, mely különben birtokomban van, Simén Miklós mint udvarhelyszéki, Simén János, Péchinek Anna testvére után sógora, mint sárdi jön elő. Ugyanabban az időben Simén Pál a kükküllőmegyei Széplakra szakad: elveszi kövesdi Nagy Annát, széplaki Both Annának P. Horváth Miklós halála után kövesdi Nagy Istvánnal kötött második házasságából született leányát. Annak a Both Annának, kitől a P. Horváthok származnak, kikkel a Simének Széplak felett 1609-ben osztoznak. Mely időtől a család széplaki és kelementelki ágra oszlott. S azután, a már említett Biró, P. Horváth-családok után, a Toroczka, Mauer, Iszlai családokkal összeházasodva, erős unitárius kötelékben jönnek le korunkra, mikor aztán leányágon birtokaik egy része grófi családokra megy át.

A mint katastrofánk a múlt század elején kitört, a mostani kelemenelki ág őse, Simén György, — kitől a most élő két Simén György, apa és fiu a negyedik, illetőleg ötödik szakadatlan György -- 1718-ban Pálfi Mihályval udvarhelyszéki körü gondnoknak állítottak be. A második Simén György — jegyzőkönyveink szerint — az 1784—88-iki zsinatainkon a patronusok részéről küldetni szokott egyik deputatus; az 1789-ben a főkormányshéktől akkor kiküldetni szokott királyi biztos. Fiát, a harmadik Györgyöt († 1839) a kelemenelkit, Elek testvérével, a széplakival, 1789-ben consistoroknak választják.

A Simén név országsherte annyi volt, mint a végtelenig vitt gazdálkodás, takarékoskodás jelzője, mit különösen a széplaki Simén Elekek képviseltek, kirkül egész adomakör keletkezett. De azért ott állanak a múlt század patronusai között: velünk szemben éppen nem fukarkodtak. Simén *Elek* 1773-ban széplaki malmának szombati vámját írja alá. Ó és neje Eperjesi Borbára, 1777. újévi köszöntőjökben „a püspök és professor társai szükségéi pótlására“ jószágaik dészmaját adományozzák, „mig isten élteti“. Zsuki László 1791-ben végrendelete egyik végrehajtónak nevezi ki s 1792-ben mint a consistoriumban jelenlevő, alispáni ezimvel különböztetik meg.

A korunkra lejött S. *Elek* a Györgyök testvére. Györggyel együtt lett 1789-ben consistor. P. Horváth Ferencz, mint a kinek Teréz leánya után veje, az 1798-iki zsinatra patronusok deputatusának nevezi, 1818-ban kollégiumunk egyik felügyelő gondnoka. Majd az erdélyi országgyűléseken királyi hivatalos. Fia nem volt. Klára leánya gr. Teleki Miklósné lett. Meghalt 1840-ben.

Hivatkozva fentebbi bőkezűségökre, nincs okunk kitérni a nevékhöz tapadt mondanakör elől. Takarékoskodó szellemünk képviselőinek tekintjük. S még abban a szövegezésben, melyben az adomák szokták a Siméneket jellemezni, a székely vér észjárása jutott kifejezésre. Ilyenek. Simén *György* († 1839) el-ellátogatott Fejéregyházára gr. Haller Jánoshoz, kártyázás közben mondja a gróf, felgyült a törökbuza termése, vegye meg. Jól van. Fizetett. Jött az új termés, a törökbuzakasok még mind tartalmazták az eladott termést. A gróf mondja, vitesse el. Hát ígértem én, hogy elvitetem. S az lett belőle, hogy ott hagyta, mig kétszeres árban eladhatta. Simén *Elek* regalista († 1840) reggelije után hig tojást szokott volt elkölteni, s a fáma reá fogta, hogy egy szép reggel hivatja szakácsát: ezt a tojást felírom, fizetéséből lehozom, mert kemény volt. Kérem tehát vissza

a tojást. De megettem. A család egy másik tagjáról, kit a család *Imrének* nevez s Gyéresen lakott, száll az adoma, hogy szakácsa fizetéséből le akart vonni, mert rosszul főzött s alatta elpusztult. Fogta magát a szakács, két tordai mészárossal, kikkel elhitette, hogy ura hizott ökrei tárgyában hivatja, beállít: becsüsoket hoztam Nagyságos uram, arra nézt, hogy elpusztult-e a Nagyságos ur? Persze, fizetett. Munkásságok, takarékoságuknak végeredménye különben az lett, hogy György és Elek testvére, Klára Bethlen, Elek leánya Klára Teleki grófné lett s vallásunkban haltak el.

A mennyiben a forradalom előtt a család szellemét közelebről volt módom ismerni, a család nőtagjairól hozok pár korrajzi vonást. Gróf Teleki Miklósné († 1888.) nevelője, Hunyadi Ferencz, a tán most is élő jószágigazgató 1844-ben panaszolja, hogy a grófné nincs fiai tanulásával megelégedve, pedig nem rajta mulik, s ezért fizetését leakarja szállítani. Megnyugtatom én a grófnét, ugy sem lesznek fiai tanárok. Hivatkozzék reám, hogy a három fiut vizsgáztassa meg velem. Egy kis esinnal pompás vizsgát tettek le. A grófnét boldoggá tettük, a fizetés folyóvá lett.

Simén Klára iktári gróf Bethlen Sámuelné, az utolsó iktári gróf anyja szépség volt, közepes termettel; mint özvegy s mint a kinek fia. Bécsben lakott, a részére kiszakasztott néhány jószágot maga kezelte. Héderfáján, a Kisküllőmentén, hol lakott, egyfelől gyönyörű park, másfelől rakott esürös kert, a kastély alatt terjedelmes telt pineze, s alább hosszú istállók. A grófné volt az utolsó, a ki gyertyáját kioltotta. Reggel ugy 10 órakor udvari emberei közt ismét megjelent, s ott kezdte, hol tegnap este végezte. Megindult körutjára, övében a házi apró kulesok tartója, nyomába a gazdaszszony, megterhelve pineze, gabonás, virágház s egyéb nagy kulesokkal, folyt a szemle s a eselédség megrendszabályozása.

Ha különböző jószágaiban lefolyt az aratás, jött a szüret, befogatott, azaz előállt hatlovas cészárfogata, felejtárral, elől és hátul lovaglóval s ment. Vagyis, hogy gyengéjét se hallgassuk el, ment volna, de későn kelt s mig az ebédnek vége volt, már estvefelé járt, pedig a lovak folyvást ott prüszköltek, de a grófné még mind rendelkezett. Mondjuk hogy végre, repült a hat ló, de nem hosszasan, mert sok a hegyi patak, sok a hid, mely a vármegyét nem igen dicsérte. Hid jó, megállj, száll a legény. A lovas kíséret leszáll, megvizsgálják a hidat. Lehet. S bizony megtörtént, hogy a grófné Királyfálvától egy ágyulövésnyire volt, elővette a kísérelő társzekérről a párnaszákot s az útfélen egy parasztházba töltötte az

éjjelt. Persze az egész lakosságnak ki kellett vonulni, s tisztje, ki már avisálva volt, gornyikjaival elejébe jöve, az ajtóban sirbakolt.

Kelementelkére jött a hosszú levél mindenféle utasítással, menjek lóháton, puskásan nyárádmenti harasztkereki erdőjén át, nézzem meg a makktermést. Megyek és jövök. A grófné már Kelementelkén van Simén Györgynél. A hosszú utasítás minden pontját megfelelve, végül kisütöm, hogy biz ott egy kukk makk sem termett. Tisztemnek tehát mégis igazza van. Fogjanak ki. Vaesora után éjjél felé, mikor minden jámbor lélek álomra gondol: kérek pennát, papírost s a grófné visszavonult, s reggelre egy halom levéllel indultak kíséretében levő lovas futárjai a szélrózsa minden irányában. Akkor lud adta a pennát. Egy hét mulva futár vágdat az udvarba, hoz egy köteg frissen tépett pennát, mert a hogy én metszem, magától ir. Hogyan honorált egy régi dáma, felemlitem, hogy nemsoká fia titkárának hívtam meg.

Iktári gr. Bethlen Sámuelné a régi jó gazdasszonyok mintája, jó rokon, jó unitárius. Fia, Domokos († 1866.) az utolsó iktári Bethlen. Leánya, Katalin, előbb gróf Kornis Mihályné, később gróf Bánfi Miklósné, a mi első s lehet, hogy utolsó kegyelmes asszonyunk, vallásunk disze volt. Kopádról hatlovas hintóval hajtattott a tordai templomunkba. Leányai, mint Clarisse, gróf Károlyi Sándorné, már kitérték. Fia, gr. Bánfi Miklós, kegyelmes ur, Erdély leggazdagabb aristokratája, azonban bonezidai kastélyának muzeumában Dávid Ferencz reliquiákat őriz, látogatóinak kegyelettel mutat vallásalapítónk kéziratáira s karszékére, melyről egyházunk másolatot vétetett. Szellemünk egy sugara eshetett lelkébe a nagyanya és anya lelkéből, talán még abból az időből, midőn a héderfői parkban gyönyörködtem gyermekkedélyében, a mint Eliz testvérével az ismeretes kiseddovó Gazsi bácsi gyermekdalain esüngtek.

A két Simén György tartja a sárdi Simének családfáját, az apa és fiú: az apa Tustyán Hunyadmegyében, az ifju Kelementelkén. Az idősb György anyja, báró Rauber Rozália katolikus levén, leányai nem vallásunkban nevelkedtek. De mint cancellistakori kedves tanítványaim, igenis a mi szellemünkben. Hárman, köztük gr. Lázár Dénes honvédezdreszné, a forradalom utolsó esatái ágytuszava hallatára három nap alatt sirba szálltak. A más kettő: Rozália Ugron Gábor, Amália négy gr. Lázár fiu anyja. György leánya br. Bornemmissza Jánosné.

L. Erdély nev. családai 224. l. Szilágyi Sándor Nagyenyedi Album.

KÖVÁRY LÁSZLÓ.

Brassai, mint philosophus.

III.

Módszertani munkássága.

Logikai munkásságának méltatásánál említettük, hogy ez a legerősebb oldala. Ezt most azzal kell kiegészítenünk, hogy nála a szigorúan logikus és módszeres gondolkozás kiegészítik, követelik egymást. Két tudomány vonul át egész tudományos működésén, mint uralkodó hatalom: a logika és a módszertan. Hosszú s túlnyomóan kritikai működésében e két tudománytól kölesönzi fegyvereit. Nála e két tudomány az összes tudományok vezetőjévé, korlátlan hatalmú urává válik. A módszer tapasztalati fogalom, de vezérelveit a böleselet adja, még pedig a tapasztalati lélektan. A mely módszer ezt a szükségképi alapot, a lélektant, nélkülözi, vagy épen megveti, az a módszer tömheti a gyermeki fejletlen értelmet rendezetlen anyaggal, de fejleszteni, erősíteni, magasabb értelmi munkák végzésére alkalmassá tenni bizonyára nem fogja. Brassai módszertanát a tapasztalati lélektan elveire és adataira alapítja. S módszertani elveire építi tankönyveit, melyek a leghasználtabb s legkedveltebb tankönyveinktől nagyon elütnek. Ezért írja az *Okoskerü Vezér* előszavában „kissé szokatlan módszeréről“, hogy azt „nem szeszély vagy eredetiségen kapkodás teremtette, hanem maga a természet sugallotta, s 25 évi tanulmányozás és tapasztalás diktálta“ (I. r. 10 kiad. 1882.). Nem könnyen lehet példát találni arra, hogy a módszer elmélete írójához a tankönyvíró egy személyben oly következetes maradt volna, mint a methodologus Brassaihoz a tankönyvíró Brassai. És sajátságos, hogy míg a methodologus hatott, a mely hatás nyomait irodalmunkban kutatni lehetne, addig tankönyvírói pályáján mindvégig egyedül maradt, nemesak, de könyvei érdekében nem egy irodalmi harezot kellett megvívnia. Pedig neki a tankönyvíró feladatáról, a tankönyv rendeltetéséről kissé magasabb, kissé nemesebb

felfogása volt, mint a milyen manapság az általános felfogás. Ő nem pénzért írta a tankönyveket, mint ma igen sokan; ¹ a legönzetlenebb odaadással a tanítás ügye iránt a bontakozni kezdő gyermeki értelem okszerű támogatása és vezetése szerinte a tankönyv ezélja s ő e ezélon kívül más érdekeknek sohasem állott szolgálatában. A fentebb idézett cikkében mondja, hogy soha más tankönyv íróit nem irigyelt, csak a *Számító Sokrates* szerzőjét.

De tankönyvírói munkálkodása csak annyiban tartozik most reánk, a mennyiben elmélete gyakorlati megvilágítást kíván. Róla, a tanítóról, sem tárgyalhatunk részletesebben, csak a mennyiben itt-ott kívánatosnak látszik. De meg vagyunk győződve, hogy a mai magyar közoktatásügy szervezetének, történetének megírója az ő áldásos újító, észszerű reformokat tervező törekvéseit, melyek közül nem egy megvalósult, az általános haladás tényezőiül kell hogy felfogja s előnkbe állítsa.

Attól a percztől fogva, hogy tanárnak választatott, élete végéig, 60 éven át mindig foglalkozott módszertani kérdésekkel. Nincs ebben a korszakban egyetlen valamire való lapunk, folyóiratunk, melyben tőle módszertani cikkek ne jelentek volna meg. Ezeknek összegyűjtése szinte a lehetetlenséggel határos. De gondolatainak legjavát abba a három értekezésbe tette le, melyet *A módszerről* czímen az akadémiában felolvasott s később külön is kiadott. Ez értekezései fognak alapúl szolgálni s azok a cikkek, melyeknek utána járhattunk.

1837 febr. 8-án megválasztatott a kolozsvári unitárius főiskola tanárának a historia, geographia és chronologia tanszékére. ² Ez időtől kezdődik áldásos működése, mely forduló pontot jelöl az unitáriusok iskolái életében. Kőváry már idézett könyvében egy néhány sikerült vonással rajzolja iskoláink s a tanítás azon korbéli állapotát. Nem voltak tankönyvek, nem volt a tanításban észszerű módszer, nem volt tanterv egységes, következetes rendszerben. Hozzáfög a leglelkesebb munkához az egész vonalon. Megindítja *Kék könyvtárát*, melyben részint eredeti, részint fordított vagy átdolgozott tankönyveket ad. Felhasznál minden rendelkezésére álló eszközt a tanítás ügye iránti érdeklődés általános felkeltésére. Megalapítják Magyarországon az *első* tanári kört, melynek ő oszlopos tagja s melynek üléséin a legtermékenyebb viták folynak tanügyi, módszertani kérdé-

¹ Miért és mikép írják a tankönyveket? Néptanítók Lapja. 1890.

² Az unitárius egyház Főtanácsának jegyzőkönyvei. 1837. 17. sz.

sekről. A tartalmasan és élénken szerkesztett *Nemzeti Társalkodó* és *Vasárnapi Újság* hasábjai megnyílnak tanügyi kérdések előtt. Ő a legnemesebb agitatót fejt ki e téren.

Reformjait, újításait alúlról kezdi. A tanítás a kezdő években „a legfontosabb, legkényesebb mesterség“, abban a korban, a melyben kapott ránez örökre megmarad“. ¹ S a korabeli állapot, mikor az ú. n. classistákat praceptorok s csak a deáksságot tanították professorok, annyi fonáksságot mutatott, „mintha elvül tették volna, az alsóbb osztályokat oly rosszul tanítani, hogy majd a felsőbbeket minden törekvéssel se lehessen jól“. ² Hozzáfog az elemi oktatás tantervének újra szervezéséhez, — mondhatnók: megalkotásához — s 1839-ben benyújtja a főhatóságához. Felméri, a méltán nagynevű paedagogus, ki a methodologus Brassait jobban ismerte, mint bárki más e hazában, azt mondja e tantervről: ³ „Mintha csak Comeniust, vagy Apéczei Cserit hallanók, kik a XVII. században hasonló hírokat pengettek. Ám azóta annyira elfelejtették ezeket a reform elveket, hogy Brassai javaslatain sokan megbotránkoztak . . . De az új rendszer Br. működése alatt oly erős gyökeret vert, hogy *lényegében ma is fennáll s az 1868. 38. t. cz. is tulajdonképen a Brassai-proklamálta elvekből indul ki*“.

Neki a tanulás és tanítás valóban életszükséglet, akár az evés, ivás, alvás. És fenségesen szép az a felfogása, melyet már 1837-ben olvasunk egyik czikkében, ⁴ mely a napjainkban is kísértő, általános világnyelv eszméje ellen irányul. Eltekintve attól, hogy a nyelvek különbsége a népek organikus, faji, éghajlati földrajzi és történeti viszonyain alapuló szükségképeni következmény s így a világnyelv sürgetői „következményt akarnak ok nélkül“, másfelől az értelmi gyönyörök gazdag forrásait dognák be, mert „a tanulásban a tudásvágy szakadatlan sarkalásai s ennek ismételt részletes kielégítései adják az örömet“. „Egy új nemű Pandora szelenezéje, melyből a tudás egyszerre az egész emberiségre kiterjedne, ezerszer gyászosb ajándék lenne, mint ama hajdani“. Mintha Lessinget hallanók, ki alázattal borúl teremetője elé s nem a tudást, csak a tudásra való őszinte törekvést kéri tőle! Már most figyelmeztet a nyelvtanítás ama

¹ Nehány szó az unitar. korondi 1841-i synodusáról. Nemz. Társ. 1841, II. félv., 13. 14. sz.

² U. o.

³ A magyar tanférfiak Nesztora. M. Paedag. Szemle. 1887.

⁴ Nyelvtanulás. Nemzeti Társalkodó. 1837. 6. 7. 8. sz.

hibás módszerére, melylyel ismeretlen nyelvet ép oly ismeretlen szabályokkal tanítanak. „Józan nevelési elvek“ szerint először az anyanyelvet kell tanítani, ennek alapján könnyű lesz egy idegen nyelv tanítása. Ez a felfogás azonban nem a latin ellen irányul, a mely irányt egyfelől helyesnek tart, de fél, hogy a fürdőlével a gyermeket is kiöntjük; csak a módszeres eljárás követelményeit szolgálja.

Nemes és eszményi volt az a harez, melyet az oktatásügy érdekében a conservatismus quietismusa ellen kezdettől hosszú időn át megharezolt. „Növelés a szó legszélesebb értelmében korunk főkérdése — mondja 1841-ben¹ — s ha az emberi nem oly korán gondoskodott a testi jók öröklését biztosító és szabályozó törvényekről, valóban jó volna már egyszer a lelki jókat, az ész kincseit sem hagyni, mennyiben rajtunk áll, a történet (véletlen) szeszélyes kezelésére“. Ez irányelvekkel üdvözli a korondi zsinat határozatait, melyektől a tanrendszernek, „ha a dolgot magát tekintjük, parányi, ha az alfokon maradást, honnan ide kelle szökni, óriási javítását“ lehetett remélni. S már itt és ekkor jelzi, hogy e kérdések fejtegetése neki „kedvencz tárgya“.

1844. ápr. 28-án, mint paedagogarcha, szabadságot kér főhatóságától, „hogy az iskolai szerkezetek tetteleges és tapasztalási ismerete öregbítésére önköltségén a némethoni jelesebb iskolákat megjárhassa“.² Hogy e tanulmányi út milyen hatással lehetett Brassaira, azt fejtegetni fölösleges. Sokkal később³ egy itt végig hallgatott matematikai előadásra ezt jegyzi meg: „Soha ideált ily szépen realizálva nem láttam“. 1844 elején az általa szerkesztett Vasárnapi Újságban⁴ már oly elveket érint, a melyeket sokkal később logikájában és módszerében megtalálunk. Kezdőnek természetrizji *rendszer*t tanítani nem lehet. „Mi a természeti tárgyakat eredetiségökben vagy midőn ez nem lehető, későbbre, jó képekben, mutatjuk meg a növényeknek, ébresztjük, gyakoroljuk figyelmöket a tárgyak minőségei észrevételében“. Ime a napjainkban már elismert s nélkülözhetetlenek tartott szemléltetés elve az oktatásban!

„Visszás eszelősség“ a geographia tanítását e kérdéssel kezdeni: mi a geographia? Nem egyéb ez, mint „a képzelt rendszeresség

¹ Néhány szó az unitáriusok korondi 1841-iki synodusáról.

² Az unit. képviselő Tanácsának jegyzőkönyvei. 1844. 124. sz.

³ Középiskolánk ügye. Budapesti Szemle. 1874.

⁴ Tudományrend a kolozsvári unitarium collegium alsóbb osztályaiban.

egy üdőtlen fajzata“. Mert micsoda gondolat, egy tudományt, mely emberi élteken keresztül folytatott szorgalom és fáradtság gyümölcse, egy néhány odavetett szóval fogalmazni s ettől sikert várni akarni? Nem a tudomány értelmezését kell adni, hanem a czélt kell mindenek előtt kitűzni. (L. Logikáját, melynek 1. §-a a logika czélját tűzi ki). Ugyanitt igéri, hogy nézeteit s módszerét a nyelvtanításban „valamelyik élő nyelv grammatikájával fogja gyakorlatilag kimutatni“. *Okszerü vezére* 1841-ben meg is jelenik.

Å kolozsvári tanárok (Gáspár, Kovácsi, Brassai stb.) 1846 jan. 12-én megölték Pestalozzi első százados emlékünnepeét s febr. 1-én megalapították a *Nevelői kört*.¹ Ez volt az első tanári kör az erdélyi részekben. Brassai e körnek mindjárt az első ülésén indítványt tesz, hogy a valódi pestalozzizmus szerint, melynek lényegét a „természet-szerűségben és érzékeltető modor“-ban találja, minden tantárgyat közvetlenül a maga valóságában, vagy lehető legjobban *érezéktve* kell a növendék elébe adni s minden oldalról megvizsgáltatván, úgy vonatni le fogalmát, és nem üres fogalmat, a tartalomnak úgy szólva csak rámaját kényszeríteni először a szellemre. Főleg a földrajz tanítására czélez itt és sürgeti a térképek használatát Magyar- és Erdélyország földrajzánál is. Ámde nálunk akkor még nem voltak térképek. A kör fontosnak tartja a szemléltetés elvét s megbizza őt és Gáspárt, hogy tegyék meg *Sydow*-nál a szükséges lépéseket a kör megbizottjaiként térképek készíttetésére. Egy későbbi ülésen² már jelentik, hogy eljárásuk eredményes volt s a kör így jutott Magyar- és Erdélyországot ábrázoló térképekhez. Még ebben az évben felajánlja Brassai, hogy lapjában legszívesebben tért nyit a *nevelői kör* ügyeinek tárgyalására, mit a kör köszönettel fogadván, lapja hivatalos közlönye lesz a körnek.³

Rá kellett röviden mutatnunk ennek a körnek termékeny munkálkodására, mert vezére, éltető lelke Brassai volt. Látjuk, hogy a tényleges állapotokba nem nyugszik bele, hanem kutatva, keresve a tanrendszer és módszer félszégeit, segíteni próbál mindenütt.

Brassai nagy részt autodidakta. Tanítását csak egészen fiatal gyermek korában vezette apja, még pedig, mint maga mondja, „egészen eredeti módon“, „a gyermek önerejére s figyelmére vala

¹ Vasárnapi Újság. 1846. 616. sz.

² Vasárnapi Újság. 1846. 646. sz.

³ U. o. 618. sz.

ítalva“. ¹ Ő nem sokat részesült a nyilvános iskolázásnak sem előnyeiből, — ha ugyan voltak ilyenek akkor — sem káraiból. 12 éves korától jó részt magára volt hagyatva. S a magán úton való tanulásnak hátrányai mellett az az előnye minden esetre megvan, hogy több alkalmat nyújt önálló megfigyelésekre, elmélyedő gondolkodásra és elmélkedésre a tanulmányok természetéről, módszeréről. Vegyük ide még azt a Lessinghez méltó nyilatkozatot az értelmi gyönyörök forrásáról, a kielégíthetetlen tudásszomjról, ennek szakadatlan kielégítéséről s azt hisszük, természetes magyarázatát adtuk annak, hogy ő, mint sok más tudományban, a módszer kérdésében is eredeti, járatlan úton járva, állandó, maradandó beesít teremtett.

Rendkívül érdekesek a módszerére vonatkozó nyilatkozatai. *Ingyen tanító francia nyelvemesterét* (1863.) Schwiedland Frigyes, egy másik francia nyelvtan írója, szigorúan megbírálta. Br. nem hagyja szó nélkül e bírálatot, felel rá. Érdekemben áll — úgy mond ² — tudományilag magasabb szempontból az, hogy saját magam találta, és a mennyire egy embertől telik, tökélyesítette módszerem a nyelvek tanításában hitelét ne veszesse“. Elmondja aztán, hogy korunkban a realékra irányult nagyobb figyelem megnyírálta a nyelvtanulásra fordítható időt. Ezért ezéjja a nyelvtanulás könnyítése. „Ez volt az a pálya, a melyre indultam, melyet soha el nem hagytam s a melyen ma is haladok. *Állított encyclopaedismusom kulcsa az, hogy nekem csak egy tárgyam, egy tudományom van: a módszertan* elméletben és gyakorlatban . . . Nem mondom én, hogy több tehetségem, még csak azt sem, hogy több kedvem, de igen ám, hogy több időm volt tanulni, mint gúnyolóim nagyobb részének, miután sem házi gondok, se a világ és társaság elszórásai nem vettek igénybe . . . Azonkívül egész életemben oly hivatalaim voltak, melyek a tanítás folytonos gyakorlatában tartottak s magán foglalkodásaim legnagyobb részének is ugyan a volt a tárgya. És minthogy mindezeket meg nem szakadó vizsgálódással s elmélkedéssel és mások munkái s működése figyelmes számbavételével kísértem, nem lehetett, hogy a methodicába meglehetősen mély belátást ne szerezzek magamnak. Figyelmemet legelőbb is és legtartósabban a nyelvtanítási fogyatkozások, mondjunk többet, ferdeségek vonták magukra“. A realismus térfoglalása az ifjúság rovására történt s „ennek a vállára

¹ Egy falusi pap. Unitárius Közlöny. 1888.

² Halljunk szót! (A francia nyelvtanok ügyében.) A Hon. 1863. 115—118. sz.

akkora terhet rakott, hogy a serdülő kor, melynek nőni, fejleni érni, s közben pihenni kell, bénulás nélkül el nem viselheti. „Ha több terhet rakunk, több eredményt várunk, az eszközöket is tökélyesítsük amannak elhordozhatására, emennek megnyerhetésére . . . Ilyenmű tapasztalások és elmékedések tétették *élttem egyik főfeladatává* a nyelvtanítási eszközök tökélyesbítését . . . Nem mentem neki, „hú bele Balázs“ a dolognak. A philosophiát, főkép a psychológiát, mint a melyen nyugszik a methodistica épülete, igyekeztem alapnak tenni. Nyelveket tanultam és tanítottam, részint, hogy a feladat nehézségeivel, részint, hogy az elhárításukra tett eddigi kísérményekkel behatólag megismerkedjem. Ezek után az előzínények és készültek után, mi nem egy, nem tíz és nem húsz esztendő munkája volt, alkalmaztam az *egészen saját magam találta* módszert elsőbben a latin nyelvre, azután a németre . . . s könyveimet, a hol egyszer bevették, csupa módszeri tekintetből, tanításügyi szempontból nem is eszerélték fel mással“. Brassai méltán sokat tartott módszerére s gyakran hangoztatja eredetiségét. Így *Módszere* végső soraiban: „Mindez egy ~~élet~~ tapasztalásának eredménye s szerkesztése alatt egyetlen egy methodikus könyvet fel nem nyitottam. Ennyiben igényt tartok az eredetiségre“. Másutt megint: ¹ „Megtanultam a *magam erején* vagy 8–9 nyelvet, . . . sikerrel tanítottam és tanítottam felügyeiletem alatt másokat, különböző életkorúakat idegen nyelvekre . . . Ehhez járúl, hogy én az idevágó német, francia, angol irodalmat meglehetősen ismerem és a nyelvtanítások különböző módját magamon és másokon megkísértettem“.

Módszertani elméleti nézeteit csak később foglalja össze. Előbb tankönyvekben gyakorlatilag mutatja be. Ir egy latin nyelvtant, mely azonban nyomtatásban nem jelent meg, és egy német nyelvtant két kötetben,² mely számos kiadást ért. Később francia nyelv-

¹ Középiszkoláink ügye. Budapesti Szemle. 1874.

² Az *Okszerű Vezér* módszertani elveinek következetes alkalmazása. Részletes ismertetése nem tartozik ide. Hanem mélyenjáró és eredeti gondolkodásmódjának bemutatására legyen szabad megemlíteni, hogy a mit a német tudósok közül *Kern* és *Burghauser* a 80-as évek óta, az u. n. *összevont mondat* régi elméletében kárhoztattak, azt Brassai már 1847-ben, német nyelvtana 2. részében, tehát jóval előttük hirdette. Szerinte az ilyen mondat, mint *Ich sitze und schreibe* nem összevont mondat, mint a hogy azt a német nyelvtudósok tanítják. (Okszerű Vezér. II. r. 1847. 162. l.) 1856-ban (II. r. 2. kiad.) a bevezetésben azt mondja az effle mondatokra: „Igaz, hogy szélyel lehet azokat több mondatra szedni; de abból még nem következik, hogy eme szét-

tant is írt (*Ingyen tanító franczia nyelvmester*), melynek azonban csak első kötete jelent meg. Mindezekben a könyvekben a módszer eredetisége s a régi sablonokkal való teljes szakítás a legjellemzőbb sajáttság s egyszersmind magyarázata annak, hogy Okszerű Vezérét kivéve, más nyelvtanát nem igen használták.

1837-től körülbelül 1860-ig túlnyomólag a tankönyv írásra szenteli idejét. Itt volt legérezhetőbb a hiány, itt kellett első sorban segíteni. 1860-tól kezdve gondolhatott arra, hogy módszertani elveit, melyeket a gyakorlatban már hirdetett, elméletben is összefoglalja. S míg a 60-as években egyfelől a nálunk is terjedni, hódítani s rombolni kezdő metarialismus ellen fáradhatatlan küzdelmet fejt ki, másfelől rendezni kezdi a módszerre vonatkozó ama gondolatait, melyekkel kisebb czikkekben, könyveiben már előbb találkozunk. Egyik ilyen kisebb czikkében¹ 1861-ben már módszertani elveinek mintegy kivonatos rövid összegezését találjuk. Az egyházi autonomia visszanyertével rendezés alá kerül ez időben az iskola ügye is. A rendezésben a következő irányelveket ajánlja: 1. Az iskola nemesak tanító, hanem és főképp nevelőintézet. 2. Mint tanító inté-

szedett részekből állanak. Egy darab fát három hasábra lehet hasítani, de ki merné állítani ama darab fa egész korában, hogy *három* hasázból áll". A *módszerről* szóló III. értekezésében (1869.) egy aljegyzetben esípósen kikel az „összevonás« elmélete ellen, mely nem egyéb, mint ehimaera. Ugyanez elveket hirdetik Burghauser 35, Kern 14, nálunk Halász 49 (Magyar nyelvtan. II. r 1896.) és Erdélyi Lajos 50 évvel *utána* (Az összevont mondat modern szempontból. 1898.). Jól mondja Erdélyi Lajos (id. m. 8. l.): „Mielőtt legalább német földön, a nyelvtudomány classicus földjén, hangsúlyozta volna valaki tudtommal az „összevont mondat“ névvel jelölt elmélet helytelenségét, vagy legalább fölöslegességét, nálunk Brassai, a *magyar mondatannak még mindig nem eléggé méltányolt művelője*, már elítélte, tönkretette e tant". Másutt megint (id. m. 33. l.): Tanái, „úgy látszik, nem hatottak, mivel különben is csak mintegy odavetettek voltak". Ime megint azzal az eléggé nem kárhoztatható jelenséggel találkozunk, melyet már aesthetikai munkássága fejtegetésénél láttunk! Ott felismeri az associatio rendkívüli fontosságát aesthetikai dolgokban 34 évvel a német Fehner előtt s a magyar írók (Gyulai, Beöthy, legújabbban Pekár *Positiv aesthetiká*-jában) csak a német tudós nyomán szereznek tudomást e tanról. Emitt 50 évvel ezelőtt hirdeti az „összevont mondat“ elmélete helytelenségét s a magyar tudományba (Halász, Erdélyi) csak a német Kern és Burghauser nyomán tör utat magának a helyesebb elmélet. Bizony helyesen mondta Erdélyi (A hazai bölesészet jelene: 175. l.) már 1857-ben: „Reszketek ama szellemi szolgaság előtt, hogy eszméink, gondolataink sincsenek, mielőtt idegen (= német) könyvet át nem lapoztunk“.

¹ Rövid elmélkedés az iskolaügy felett. Keresztény Magvető. 1861.

zetben az első mētelyt, az encyclopaedismust kerülni kell. 3. Tan-tárgy minél kevesebb, de minél jobban tanítva. 4. Az ismeretek átadásában s az eszmék kifejtésében következetes és genetikus mód-szer követendő. 5. A tárgyak 3 főcsoportra osztandók: classicus nyelvek, mathematica, historia. 6. Utóbbit inkább kedveltetni, mint szoros értelemben tanítani. 7. A tanításban kerülni a pedanteriát és a felületességet. 8. A tanítás modorában ne kövessük a szakácsnét, vagy majorosnét, ki a libáját tömi; még a galambot se, mely fiókaút szájából éteti; de igenis a kotlót, mely esirkéit mindjárt a magok lábán jártatja s maguktól enni szoktatja“. 9. A növelésben az alap-eszme a tisztelet és a természetes úton kivívott és elismertetett tekintély. 10. A tanulók közti viszony contubernialis; a tanulók és tanítók közti patriarchalis; ezeké egymásközt aristocratialis.

Ez eszmék „melyek nem egy helyt méltányló, sőt helyeslő figyelemmel találkoztak“ -- mint maga mondja¹ -- így röviden és kifejtés nélkül nem nyújtanak fogalmat arról a gazdag tartalomról, mely e kereteket mintegy megtölti. Pedig a módszerről szóló három értekezésének az itt felsorolt 8 első pont képezi alapját.² A 10. pontot bővebben nem fejtegette. A 9. pontot, melyet a nevelés alapeszméjé-nek és sarkkövének tekint, egy kis ezikkben³ tárgyalja, melyből *A módszerről* keletkezési idejére nézve megtudunk annyit, hogy ekkor már egészen készen volt értekezése, melynek két utolsó része csak ezután jelent meg. Ismerkedjünk meg már e három értekezés vezető gondolataival.

A módszer értelmezésével kezdi. Módszer „jelentí azt az ok-, ezél-, és szabályszerű eljárást, melylyel valami tudományos míveletet a legjobban és előnyösben hajthatni végre“. Szűkebb értelemben a *tannódszer* „az a mívelet, hogy bizonyos ismereteknek egy tárgyra vonatkozó sorát egyik egyén a másíknak szellemi birtokába adja“. Elveket a módszerre nézve adhat a *speculatio* és a *tapasztalás*. Mert a *methodus* tapasztalati fogalom, de irányítíje a böleselet, „az ész egyenes és közetlen tudománya“. Ennek pedig a módszere lényegesen *deductiv*. De a *deductiv* eljárás feltétele az értelmezett dolog lehetsége. E szerint már kérdés, hogy lehetséges eszmét foglal-e magában a módszer fennebb adott értelmezése? Azaz adhat-e egyik egyén a másíknak eszméket? Az eszmetársulás törvénye alapján

¹ Még egy kis elmékkedés az iskola ügye felől. Keresztény Magvető. 1868.

² U. o. 222. l.

³ U. o.

lehetséges, hogy egyik egyén a másikat bizonyos fogalnak birtokába helyezze s ezzel ki van mutatva a fennebb adott értelmezés lehetsége. A fogalom átruházásánál az átadó (tanító) „jeladó, sugalló, vezérlő, ösztönző“ szerepet visz, az átvevő (tanítvány) alakító, testesítő, alkotó, végrehajtó szerepet. Tehát a tanítás fő jellemvonása az, hogy *mesterséges*, a tanulásé az, hogy *természetes*. A tanító főkelléke az *ügyesség*, a tanítványé a *figyelem, jó akarat és készség*. A tanító és tanítvány s a gazda és földje közötti viszony meglepően hasonló. „Itt is, ott is egyfelől a mesterség, másfelől a természet: a tanító is, mint a gazda, csak magvakat vet el, melyekből a tanítvány elméjében ismeretek teremjenek, mint gabona s más ternék a földben; mindkét féle mag-nak kelni, sarjadzni, gyarapodni, érni és mindezekre elégséges idő kell, míg a kész termés várja az arató sarlóját“. Két tévedést találhatni itt. Némelyek t. i. a mesterségbe, mások a természetbe helyezik minden reményüket. Azokra „intő és elrettentő“ példa a philantropistáké. E helyett jött egy másik divat, melyben „most fuldoklik a fiatal nemzedék, az hogy hétágú töleséren akószámra tölték a tudományt — helyesebben encyclopaediát — a tanuló fejébe. E javaslatok „az emberi elmét egy nagy szivaesnak képzelik“. Holott „egyedül helyes felfogás szerint egy dialytikus hártárhoz hasonlíthatni az eszet, minők az állati és növényi szervezet sejthártyái és szövetei, melyek a velők érintkező tápszert nemcsak beszívják, hanem önjerejükkel fel is dolgozzák és különféle életnedvek minőségében izzadják ki“.

Az átsajátítás eszméje az idővel való böles gazdálkodás elvére vezet. De ez nem türelmetlenséget jelent; mely sehol sem károsabb, mint a tanításban. A pszichológiai processusok ép úgy kívánnak időt, mint a physiologiaiak. A gazdával való hasonlat itt is talál. Ez sem várja, hogy tegnap vetett magja ma már szárba induljon. A tanító is kudarezot vallana, ha a félig fogant eszmékbe próbálná a továbbiakat oltogatni. Az igazi tanrendszer sikeres és üdvös jelszava: *Keveset, jól és lassan!* De a világ az encyclopaedismus útjára indult s jelszava: mindenből valamit. Valóságos „kóstoltató módszer“, mely nem fér meg az alapos és eszmiévelő tanítással. E két követmény: *sokat és jól* nem fér össze s a felállított elvnek csak a tárgyak megválogatásával lehet eleget tenni.

A választást elvek kell hogy vezéreljék. A tanításnak ezélja van, melyet el kell érni, tehát „a ezélt legjobban megközelítő tanulmányokat kell hogy válasszuk“. A tanítás ezélja „a tanítvány szellemi tehetségeinek felébresztésében s bizonyos irányban való működ-

tetésében áll“. Végezélja „mivelt elmék formálása“. „Az igazi miveltséget nem az ismeretek sokasága, hanem korlátolt számú, jól rendezett, ép, egészséges eszmék s a megszerzésökben és ez által szoktatott, élesített és szaporító, érlelő tehetség jellemzi“. Ez a fogékonyság az összes szellemi erőknek arányosan és összhangzatosan kifejlett voltában áll“. Tehát annak a tanulmánynak kell elsőséget adnunk a másik felett, a mely az elmének több tehetségét veszi igénybe, mint a másik“.

Csak ez elv szolgálhat zsinórmértékül a választásnál s nem a szükség és a haszon, mint a hogy a paedagogiai realizmus, materializmus vagy utilitariamismus állítja; hiszen „a középiskolai tanulmányok között egyetlen egy sines, melynek a jövőndő bárminemű pályáján egyenes hasznát venné a tanuló s minél fogva valamelyikök valóban szükséges volna“.

A választásnál első a *nyelv*. E mellett szól a consensus gentium mellett egy argumentum ontologicum. „A nyelvtanítás ugyanis a módszer tökélyeinek a legteljesebb képviselője, azaz az emberi elme minden tehetségeit . . . minden fokozatokon át teljes számmal fejti és gyakorolja“. Hát még az irodalmak! „A képzelődés gazdagítását és fegyelmezését, az indulatok katharsisát, az érzelmek bensőítését, az ízlés finomítását, az akarat buzdítását és nemesítését“ az irodalom tanulmányozásától várjuk. „Százszor megtúmadott s ugyanannyiszor diadaloskodó igazság az, hogy e tekintetben az ó görög és római irodalom versenyzők nélkül foglalja el az első helyet“.

Ezután következik az a tanulmány, „a mely a nyelvtanításban legkevésbé gyakorlott tehetséget fejti“; ez a dedukáló tehetség és a szoros következtetések mestersége, a *mathematikai tudományok*. Harmadik sorban jó a *történelem*, mely csak az emlékező és képzelő tehetséget gyakorolja s végül a *természeti tanulmányok*. Ezeket sem mint parergont, sem mint előkészítő tanulmányt sikeresen tanítani nem lehet s ész és tehetségfejtő és gyakorló becsük sokkal kevesebb lévén, besorolásuk ártalom nélkül nem történhetik, s így a „gymnasiumi tantervbe befoglalni nem lehet és nem is kell“. Azért legyenek ezek csak facultativ tanulmányok“.

Ezekben felelt meg a *keveset* elvére.

Második kérdés ez: *hogyan tanítsunk?* E kérdésre adandó felelet a *jól* és *lassan* elveit fejtegeti. „A tanító“ az eszmék kelmeit illően és ezélszerűen elkészítve a tanítvány eszének, mint psychologiai gépnek átadja s aztán minden további béártás nélkül elhagyja,

hogy önállóan s rendszeresen dolgozza fel eszmévé“. De hát mikép készítse el a tanító az eszméket úgy, hogy aztán bizvást átadhassa feldolgoztatás végett a tanítvány gondolkodó gépének? s mennyi eszmét?

Egyszer egyet! Még pedig azokat válasszuk először, „a melyeken legkitűnőbb az önállóság, különlét, függetlenség jegye“. A nyelv-nél pl. következő eszmeegyének állanak választásra: betűk, szótagok, szavak és mondatok. Már itt a legfüggetlenebb, különváltabb, önállóbb egyén a mondat. Itt kitér a nyelvtanok legismertebb szerkezetének kritikájára. Kühner pl. a latin alaktan első leczkájében a beszédnek mind a 8 részét tárgyalja s így nem „egyszer egyet“, hanem egyszerre 8 eszmét ad át „alapítatlanúl és elkészítetlenül“ a tanulóknak. „Struczygomor és marhabendő kellene ilyes eljárás foganosítására“. Másutt egy §.-ban az ígék módjait, személyeit, számaint, a 11. §.-ban a főnevek felosztását, a 13. §.-ban a 6 easust és 5 cjegetést. A matematikában az egyszeregy elve az *Euklides elemiben* van legtökéletesebben, legtisztábban megtartva. A Moenik divatos könyveiből hiányzik ez elv, s így az észfejtés“. A történelem eszmeegyénei a *tények* olyformán csoportozva, hogy együtt bizonyos egységet, olykor drámai esekvénnyt állítsanak elének s így *egy eseményt* alkotnának. Az időszakokba csoportozott tények eszmeegyénei mindjárt kezdetben ismertnek teszik fel azt, a mit a tanuló csak ezután tanúl meg (hysteron proteron). A physika már iskolázott, megerősödött elmének való. A vegytan átmeneti állapotban van; a régi eszmeegyénei ma már használhatatlanok, az újak még ninesenek tisztába hozva. A természetrajzban az osztályok, jelesen a fajok az eszmeegyének. Ez elv ellen vétének a tankönyvekben gyakran előforduló, hysteron proteron, ignotum per ignotius nevek alatt ismeretes hibák. Legyenek az eszmék a tanuló elméje érettségéhez szabottak. Tanítsunk egész igazságot úgy, hogy állításainkban se tárgyi, se alaki hiba ne legyen. Ilyen hibák pl. az u. n. „hangoztató módszer“; az a magyarázat, hogy az l, m, n, r azért folyékonyak, mert más betűkkel összeolvadnak; a latinban az accentus és quantitas folytonos összezavarása; az az állítás, hogy a II. declinációra tartozó szavak us, um, er-ben végződnek, holott az us rag, az er a törzsök vége. Tanítsunk mindent a maga neme és módja szerint, azaz a tanítandó tárgyak vagy képek, fogalmak és ítéletek szerint az ismertetésnek különböző módjaival és eszközeivel. Ezek a szemléltetés és a szóbeszéd; utóbbi módszere a katechetikai. Min-

den fogalmat a maga neme (ősiek, szerzetek) és természete szerint kell elkészíteni. A készítés módjai az analysis, synthesis, inductio és deductio, hasonlítás és különböztetés és a származtató mód.

Ezek az elvek az eszmék *elkészítésére* vonatkoznak. *Rendezésük* elvei a következők: Legyünk fokozatosak. Sohase előlegezzünk (hysteron proteron). Legyünk következetesek. Ismételjünk czélszerűen. Csoportozzunk óvatosan.

Íme a módszerről tartott három akadémiai felolvasásának rövidre vont eszmemenete. Gondolatai fejtegetései közben igen tanulságos kitérésekre vesz magának alkalmat, mi közben hol különböző nevelési irányzatokat, hol az általános tankönyvszerkesztés hibáit bírálgatja. Így állítja szembe a humanus és utilitarius irányú középiskolát, s míg annak formalis képzését oly szépen fejtegeti, ezzel szemben talán szűkkeblű lesz. Ő a régi classicus gymnasium híve, mely ellen a század közepe óta mind élesebb támadások intézteknek. A modern kor az étellel közvetlenebb összefüggésben álló tudományt követel az iskolától s nincs elég nyugodtsága arra, hogy a kevésbé realis és anyagilag nem mérlegelhető formai képzést kellőleg megbecsülje. Az új irány az iskolába viszi a *nemzeti eszmét* és a gyakorlati hasznot is hajtó *természettudományokat*. Ezeknek helyet, időt kell szorítani s ezt csak a classicus tudományoktól veheti. S ezért a míly heves a támadás, ép olyan heves a védelem. Brassai a védők sorában áll. A természettudományok iránt nem eléggé igazságos s elég feltűnő, hogy a nemzeti eszme korszakalkotó feltűnéséről mintha nem venne tudomást, mintha kevésbe vagy semmibe sem venné fontosságát.

Bármily tanuságos lenne ismertetni a tankönyvírás részletes kritikáját, mellőznünk kell most.

Ez elvek szigorú szemmeltartásával alkotta meg tankönyveit, s így pl. *Okszerű vezérében* szigorúan szem előtt tartja az *egyszerűt* s az egyszerű mondatnak az elemzés és szerkesztés útján lépésről lépésre való bővülését egészen a körmondatig, melyet más nyelvtan-írók nem tárgyalnak nyelvtanaikban. Ez eljárást Felméri¹ igen szépen jellemzi: a tanuló „megtanulja egyesíteni az elemzés és szerkesztés fogásait, még pedig oly szerencsével, hogy a mint e sorok írója saját tapasztalásából mondhatja, a tanuló minden órán, minden lezckén megérzi, hogy a könyvből valami újat és olyat tanult, a

¹ A magyar tanférfiak Nesztora. Magyar Paedagogiai Szemle. 1887.

mi régi ismereteihez nem esetlegesen illeszkedik, hanem velök szerves módon egybeolvad“. A 2. kiadás megjelenésekor Felméri ezeket írja:¹ „Valóban Br. belevitte e művébe szelleme kritikai erejének, tanúltságának és tapasztalata gazdag tárházának a színét, javát. Más országban egy ily kimagasló értekezés-sorozat néhány év alatt is több rendbeli kiadást érhetett volna“. „A *hogyan tanítsunk* kérdésre feleletül oly elveket állít fel, melyek a világ bármely paedagogusának becsületére válnának“.² Tankönyveiben „minden lapon megtaláljuk a szoros következetességet, a soha nem botló igazságot, a tudás vágyát, mindig ingerlő fokozatosságot s az észfejtő és világos rendezetet: a tankönyvírás oly erényeit, melyek így egy csoportban bármely nemzet tankönyvírói közt előkelő helyet biztosítanának Brassainak“.³

Ezek alapján nevezi Felméri Brassait hazánk *első methodologusának*, mert nincs paedagogusaink között senki, ki a módszer kérdésének tanulmányozását annyira élete feladatává tette volna, mint ő. Brassai ismerte nemesak a philosophiai elveket, melyek a módszer kérdésében tanácsadó szerepet visznek, hanem ismerte a gyermeki lélek fejlődő, bontakozó ismerő tehetségeinek határait, korlátait is. És ismerte, még pedig alaposan autodidaksis és tanítás útján, a tanítandó tárgyak mindenikét. Meg voltak tehát benne mindazok a kellékek, melyek a módszer kérdéséhez hozzászólásra feljogosítanak. Felméri e fontos kellékek közül nem emeli ki eléggé a lélektanit. Mi ezt Brassainál annyira fontosnak tartjuk, hogy módszerét e tekintetből egyenesen *lélektaninak* merjük nevezni. A *keveset, jól és lassan* három főelvének folytonos és szakadatlan hangsúlyozását úgy az elméletben, mint tankönyvírói gyakorlatában e lélektani alap nélkül nem érthetjük. A *keveset* elve abban a másikban esüsesodlik ki, hogy *egyszer egyet*. Ez pedig a tudatnak azon a természetén alapszik, hogy egyszerre csak egy képzet lehet a tudat látáskörében, a többiek a tudat küszöbén alúl maradnak. Miként a szem egyszerre csak egy tárgyat lát a kellő világossággal s a többieket csak homályosan és körvonalaiban, úgy a tudat is. Csak azok a képzetek vannak tisztán és világosan a tudatban, a melyek épen a középpontjába esnek. A tudatnak ezt a természetét a *tudat szükség-*

¹ Erdélyi Múzeum. 1892. 489—491. l.

² A magyar tanférfiak Nesztora. M. Paedag. Sz. 1887.

³ Erdélyi Múzeum. 1892.

nek (Enge des Bewusstseins), vagy *Groos*¹ találó szavaival a tudat *monarchikus berendezettségének* nevezhetjük. Ha igaz ez a felnőtt ember iskolázott felfogó tehetségéről, mennyivel inkább igaz a gyermekiről, a mely a bontakozás, sarjadzás, fejlődés nagy kiméletet és figyelmet igénylő állapotában van. A mai utilitarius nevelési irányzat, vagy a mint Brassai nevezi, „kóstoltató módszer“, didaktikai materialismus, encyclopaedismus egyenesen lélektani képtelenséget követ el, midőn ez elv ellen cselekszik. Épp úgy az e szellemben író tankönyvírók, kik egyszerre több eszmét, vagy képzetet adnak át a tanítványnak elsajátításra. Ily lélektani botlás az is, hogy az ex omnibus aliquid elve mellett a realis tanulmányok növekvő térfoglalása következtében a tanulónak nem engedünk elég időt arra, hogy az ujonnan fogant képzetek in succum et sanguinem, húsává, vérévé váljanak. Hogy minő eredményeket várhatunk, ha félig fogant képzetekbe újakat próbálunk oltogatni, azt a földművelésből és kertészetből vett kiválóan találó hasonlat elég világosan mutatja. Ez a lélektani tapasztalat indokolja tehát a *lassan* elvét. Új eszmék csak megerősödött s mivoltukban és lényegükben kialakult és világosan felfogott képzetekhez fűződhetnek, de a fogamzáshoz és megerősödéshez idő kell. Ezt tanuljuk az associationnak a szellemi élet egész világára kiterjedő fontos elvéből. Azok az elvek, melyeket Brassai a *jól* érdekében az eszmék elkészítésére és rendezésére ad, mind a lélektani associatió alapúlnak, a melyen egész lelki világunk felépül s melynek fontosságát, aesthetikai tekintetben is, közöttünk ő hirdette először.

Ez az ő módszertani három főelvének: *kevészet, jól és lassan* lélektani magyarázata. Azok a cikkei is, melyekben módszere megjelenése után a középiskolai oktatás kérdéseivel foglalkozik, részben alkalmazásai, részben magyarázata ez elveknek. Már franciaia nyelvtana megjelenése után azt írja könyvéről, mely azonban mindenik nyelvtanára talál: „Olyan nyelvtan, mint az *Ingyen tanító*, csak egy van a maga nemében, *miután módszere kirekesztő sajátom*. Összeállítására több készületbe, fáradtságba, bajba, utánjárásba és időbe is került, mintsem utánzásától tarthatnék egyhamar“.² A nyelvtanítás ez ismertetett módszere érdekében küzd később is Salamon Ferencz (Középpoktatásunk reformja. 1873.) ellen;³ míg egy másik cikkké-

¹ Einleitung in die Aesthetik. Giessen. 1892.

² Halljunk szót! (A franciaia nyelvtanok ügyében.)

³ Középpoklatásunk ügye. Budapesti Szemle. 1874.

ben¹ azon törekvések ellen kel ki, melyek a régi classicus iskolába a paedagogiai positivismus tanait igyekeznek bevinni (Bokor József, A középiskola eszménye. 1874.) s az iskolát fly módon akarják a kor tudományos mozgalmaihoz közelebbi viszonyba helyezni. A classicus iskola és módszere érdekében szólal fel rectori beszédjében is,² melyben a középiskola ezélját, a formalis képzést hangsúlyozva, állítja, hogy nem a tudomány tömése és tölesérezése az iskola ezélja s nem az ismeretek terjedelmes és mély voltával mérjük meg, hogy elérte-e ezélját az iskola, hanem a tanulók tanulékonyságával, könnyen eligazodó, nyomon járó elméjével, helyes, egészséges ítéletével. A nyelvek a módszer minden elvének legtökéletesebb képviselői. De látja a classicus nyelvek tanításának sikertelenségét. Ha e sikertelenség oka a tanulóknak a nyelvek iránti ellenszenve volna, elállana azok *kötelező* tanításától is; de helyökbe nem a természettudományokat, hanem a modern nyelveket ajánlja, melyektől jó módszer és jó tanító mellett épen azt az eredményt várja, mint a classicus nyelvektől. De mégis megjegyzi a görög ellen megindult hadjárat alatt: „Ha a görögöt kiküszöbölik, halálharangja kong vele a humanismusnak. Mert egyetlen egy érv sincs a görög ellen, melyet a cultura jelen viszonyai között változatlanúl ne lehessen alkalmazni a latinra“. Minthogy a realiak mind előbbre nyomuló térfoglalását látja a classicus nyelvek hátrányára, még inkább van oka módszere-t ajánlani. „Én tanítva és tanulva a grammatika terén, bátran mondhatom, minden módszert átpróbáltam és elméleti átvizsgálásukra is egy élet hosszát fordítottam. Ha hát tanulmányaim következtében s eredményeül állítottam össze *egy a többiek mindnyájától különböző módszert* és egy pár modern nyelvre alkalmazva kipróbáltam és sikerességéről lelkiismeretesen meggyőződtem, önhittség gyanúja nélkül állíthatom, hogy az a módszer a classicus nyelvek terén is sikert aratna s a feljebb jelölt követelményeknek eleget tenne“. S miként Lessing Voltaire-nek, ő is fogadást ajánl a nyelvtanároknak: „Fogadok a classicus nyelvek bármelyik tanárával, a ki a keztyűt felvenné, hogy én, akár egy, akár egy csoport ífjat, a kik egy szót sem tudnak latinúl vagy görögül, az én módszeremmel a két nyelv közül valamelyikben félév alatt annyira viszek -- hetenként egyenlő számú órákat véve — a mennyire ő bevett grammatikákkal, Külhner-

¹ Még egyszer a középiskola ügye. Budapesti Szemle. 1875.

² A classicus nyelvek tanításáról. Budapesti Szemle. 1876.

Szepessyt sem véve ki, egy év alatt*. Vajjon felvette-e valaki a keztyűt vele, nem tudjuk; de vállalkozása sikeréről alig lehet két-ségünk.

Még rectori programm-beszédjéről¹ kell megemlékeznünk, melyben egy akadémiái felolvasással szemben kikelt az ellen a felfogás ellen, hogy az egyetemi tanár ne csak maga törekedjék új dolgokra a tudományban, hanem hallgatóit is új dolgokra vezesse. Ez a követelés — szerinte — felesleges, jogtalan és képtelen. S épen ezért nevestől-testestől kiküszöbölve szeretné látni a *pályadíjakat* is. S már itt a mellett nyilatkozott, hogy a *nők előtt is megnyissák az egyetemet*, a mi csak 1896-ban történt meg s már itt, legelőször ő, íttalt arra, hogy az egyetemnek nincs theologiai kara, a mely hiányon a legutóbbi évek törekvései némileg segítettek már.²

¹ Acta reg. scient. Universitatis Claudiopolitanae anni 1879—80. Fasciculus I. Kolozsvárt, 1880. 49—87. l.

² Márky, A kolozsvári m. kir. Ferencz-József tud.-egyetem története és statistikája. Kolozsvár, 1896. 56 l.

DR. GÁL KELEMEN.

Koronka József élete.

(Második közlemény.)

Gymnasiumunk anyagi ügye is a régihez képest fellendült alatta. Gymnasiumunknál pénztár szervezetet s intézetünk számára alapítványok tétettek, u. m. a Konez János alapítvány 1853-ban, Sándor Józsefné Finta Rákhel 500 mfrt alapítványa 1853-ban, ifj. Demeter János alapítványa 1855-ben, Augusztinovich Sámuelé 1846-ban, Gaal Abel-alap 1856-ban, Ágoston István alapítványa 1857-ben, Szentiványi György és neje 200 firtos alapítványa 1860-ban.

Helyén való itt megemlékeznünk Koronka Józsefnek az ifju Demeter János hagyománya ügyében, a hagyományozó végrendeletének apja által történt megsemmisítése miatt felmerült perben folytatott küzdelméről, annál inkább, mert némelyek e perben az ő részéről egyházi főhatóságunkat megillető előzetes értesítés nélkül való eljárásában gymnasiumunkkal szemben rossz akaratot, maga iránt pedig önzést láttak. Nagy alakunkat pedig ily váddal terhelteni engednünk nem szabad.

Ez alapítványnak hosszas, bonyodalmas története van. Itt csak azt említjük fel, hogy a hagyományozó atyja, id. Demeter János, a megsemmisített végrendelet helyett 1847-ben más végrendeletet csinált és ebben a mindkét rendű végrendeleti végrehajtónak, Rácz Gergelynek, gymnasiumunk és a muzsnai ekklézsia nagyfokú károsodását okozó intrikájára helyet adott Péterfi László utódai részéről egy kétes jogu követelésnek, azzal, hogy a végrendeletbe felvette néhai fiának, ifj. Demeter Jánosnak egy régebbi 3422 Rfrtra menő kétes tartozását, mely összeggel gr. Degenfeld Miksánénak, gr. Teleky Annának lett volna adósa, ki aztán feljogosította volna Péterfi László enyedi tanárt a nevezett összegnek a számára való felhajtással annak fejében, hogy jóval azelőtt a grófné gyermekeinek nevelője volt. Erre Péterfinék semmi írása sem volt a kezében. Utódai tehát a törvény előtt jogos követeléssel csak a nevezett összegnek id. Demeter János által fia tartozása fedezésére a végrendeletbe történt felvétele után léphettek fel. Fel is léptek. Fellépésük végeredménye aztán az lett, hogy az ily formán peressé vált hagyatékból az 1857-ben hozott törvényszéki határozat a 3422 Rfrtot Péterfi László utódai számára megfizetni rendelte. Azonban a törvényszék rendelete nem hajtatott végre, mi miatt aztán a birtok olesó árban elárvereztetett. A pert a felperesekkel szemben Koronka József egy-

maga és maga fejére, egyházi főhatóságunk tudta nélkül folytatta. Ez volt egyedüli hibája, miért az 1859-ben Kolozsváron tartott zsinati főtanács 23. sz. alatti határozatában szemére is lobbantotta, hogy a hagyományról annak idejében a végrendelet felküldése mellett, a Péterfi László jogutódai követeléséről, ez irányban hozott terhelő ítéletekről, a kedvezőtlen kimenetelről, az executio megkezdéséről miért nem értesítette s a kereset védelmét önféjétől miért fogadta el. Eljárásában a főtanács téves mulasztásokat, vétségeket lát, de mindezeket nem szándékos rossz akaratból, hanem a törvénykezés körüli járatlanságból származtatja és erre való tekintettel, meg a nevelés körül szerzett csoportos érdemeire, nem vonja felelősségre.

Szóljunk mi is. Tévedni emberi dolog. Ez megtörténhetett Koronka Józseffel is, de főlünk, valamint annak idejében consistoriumunktól is távol állott és távol áll az a gondolat, hogy Koronka Józsefnek, kit egész férfi kora 50 éves hű szolgálata alatt mindig egyházunk iránt való szeretete, gymnasiumunk felvirágzásának óhaja, erre való törekvése vezetett, e hagyatéknaál való fáradságos, küzdelmes tetteiből gymnasiumunk anyagi megrövidítését célzó önzést, haszonlesést olvasnánk ki. Ezt nem tehetjük, ez ellen tiltakoznak ez ügyben önmaga részéről minden szükséges alkalommal való határozott fellépései. Ifj. Demeter János végrendeletének eredetében, vagy másolatban való kiadását kérte. Nem kapta ki. A gymnasium nevében tanukkal együtt megpecsételte. Bizott az atya részéről fia emlékének, végakarataának, kegyeletének tiszteletben tartásában s törvény tiszteletében. Ez okból maradt kellő biztosíték nyújtása után a végrendelet id. Demeter János kezében. A második gyermekkorát élő apát a 3422 Rfirt tartozás elismerésére bíró Rácz Gergelyt törvény elé akarja állítani. Elmaradt, mert nem tulajdonított ennek később a hagyatékra zuduló oly nagy foku megesorbitó erőt. Később az önbíráskodó Rácz Gergelyt törvény elé állítja. A hagyaték ügyében fáradságos pert folytat, helyt áll mindig. A károsodás Rácz Gergely intrikájának következménye. Nem tehető fel, hogy valaki annyi kellemetlenséget, fáradságot hosszú időn át csak úgy önzésből, kétszínűségből folytasson, Koronka Józsefről éppen nem. Folytatta teljes jóhiszeműséggel a gymnasiumért. Egyedül egyházi főhatóságával szemben ez ügyben való mulasztása alól nem menthetjük fel, az alól t. i. hogy a hagyományról és az ezért indított perről nem értesítette az Egyh. Képviselő Tanácsot, pedig idejében való értesítés esetén az árverezésnek elejét lehetett volna venni. E mulasztása maga magában és öcsese, Koronka László, főkormányiszéki tanácsos nagyfoku törvényismerőben helyezett bizalmából magyarázható meg, kivél e hagyatékért folytatott perben folyvást levelezett, annak utasításait, szakvéleményeit kikérte, gondolkozó fő volt, bizonyos fokig szeretett maga lábán járni, azonban egyházi főhatóságával szemben engedetlenséggel nem vádolható.

Itt van helye szembe szállnunk a mások jellemében piszkálkodni szeretők azon rágalmaival is, hogy Koronka Józsefen mult

volna el, hogy annak idején a ma Papp János-féle belsőség gymnasiumunk számára meg nem vétetett. Elmult volna pedig oly módon, hogy ő némi jutalomért ez ügyben szemet hunyt volna. E téves, nagyfoku rágalommal határos hiedelem valótlansága teljesen kitűnik Kaali Nagy Elek, egyházunk akkori főgondnoka által hozzá intézett leveleiből, melyekben mint ártatlan óhaj jut kifejezésre nevezett birtok megvétele. Ez ügy egyházi főhatóságunk előtt tényleges tanácskozás tárgyát nem is képezte, jegyzőkönyvre sem vétetett. Megvásárolása nem rajta mult el, hanem egyházunk akkori nagyfoku szegénységén. E kérdés feletti levelezés is fényesen bizonyítja Nagy Elek és Koronka József igaz lelkesedését egyházunk iránt. Nagy Elek tudakozódik Koronka Józseftől a megvehetési módokat felől, több helyen világosan kifejezi: az egyháznak pénze nincs, a birtok megvehetése csak kölcsönpénzből történhetnék. Főgondnok kérte Koronka Józsefet, tudjon ki ez ügyben minden szükséges tényállást, tegyen ajánlatot esetleges vásár esetén a birtok kezelését illetőleg, a becsülelet is kikéri. Koronka József mindezekben pontosan eljárta, a kért tájékoztatást megadta.

E két ügyben mindezeket intézetünk böles Nestora szent emlékétől még a legkisebb gyanu árnyékának távol tartása kedvéért is elmondani szent kötelességünk volt.

Ünnepelt nagy alakunk gymnasiumunknál való nagyfoku elfogaltsága mellett az irodalmi téren is működött. Nyomára jöhetésem szerint számos értekezése, elbeszélése jelent meg a „Nemzeti Társalkodó“-ban, Hon és Külföld“-ben és „Természetbarát“-ban. A Nemzeti Társalkodóban megjelent cikkei: „A szabadság fája“, a francia forradalom idejéből, 1834. II. félév 84—89 ll. „Politikai utopismus“ 113—126 és 129—136 ll. N. N.-nek egy levele a maga barátjához, a francia revolutio idejében: „Az egyenlőségről“ 314—320 és 323—329 ll. „Egy atya és annak három speculans fia“ 339—352 ll. 1835. I. féléstendő 169—174 ll.: „Fontos következesek kicsiny okokból“. 1-ben: Hogy származott concordiae res parvae eresunt. 2-or: Hogy származott az egyesült belgáknak koldus nevezete. 1. Választott halál. 2. Tapasztalati mondások. 3. Reflexio. 4. Jupiter megtudja, a mit nem akar megtudni. 5. Nemesítés megvetése, 174—176 ll. Egyvelegek. II. féléstendő 252—254 ll. „Nemes jóttevőségi anatocismus“. 1836. I. féléstendő 305—311 ll. „Mentségi czédulák“. 1837. I. félést. 194—198 ll. „Utazás a régi Európa romjai felett 2836-ik évben“. 265—270, 273—278, 300—304 ll. „Holmi gondolatok (Sylvester napján)“. II. félést. 401—410 ll. „Általános elmélkedések a takarékpénztárakról“. 1840. I. félést. 17—20, 25—28 ll. „A történet országa“ (Egy álomlátási képletben) 113—116 és 124—127 ll. A Hon és Külföld ez. lapban közölt cikkei pedig ezek: „Róbert Károly magyar király akadályos kormányra lépése, buzgósága és fogadástétele“, 1844. I. félést. 57—59, 62—63 ll. „A southamptoni clubb“ (vagy Az önhaszoni érdek által megválasztott szónok) 121—122 ll. „A zsidókról valami“ (politikai nézetben

és iránylatban) 123—124 ll. „III. Henrik német császár Magyarországon vagy a pozenburgi veszedelem“ (magyar történeti vázolat) 125—128 ll. „Paraszt pálinkaivása Északoroszországban“ 177—179 ll. „Az egész föld népeisége egy pontra szoritva“ 179 l. „Nevezetes szövetkezés Angliában az ország alkotmány fentartására“ 1895. I. félést. 130—132, 133—136 ll. A Természetbarát 1847. II. félév, 496—500 és 594—598 ll. megjelent értekezése: „Nézetek az időjárási tudomány mezején“.

Több beszéde közül kettőt Sándor János, kereszturi gymnasiumunk igazgatója tett közzé e folyóiratban, u. m. a) Felügyelő gondnoki beiktató beszéd 1845 szept. 11-én, b) Tanári beiktató beszéd 1857 szept. 6-án. Az megjelent a „Keresztény Magvető“ XXVII. k. 292—294 l., ez a XXIX. k. 38—42 l.

Koronka József írói működéséről Székely Sándor is megemlékezik „Unitárius vallás története“ 191. lapján, hol a homi költészet és magyar nyelvészet tárgyalásánál említi fel. Említést tesz továbbá róla Fogarasi János a „Nemzeti Társalkodó“ 1836. II. kötet 257—264, 271—276, 287—295. lapjain megjelent „Utazás a Nagy-Küküllő mellett“ cz. cikkében, melyben Sz.-Kereszturt Londonhoz hasonlítja, elmondja a kettő közti hasonlóságot s végén így szól: „Londonban több főbb nevelői intézet van, itt pedig egy unitárius gymnasium virágzik egy a haza előtt Társalkodónkban megjelent munkáiról ismeretes derék professor, a szép lelkű Koronka József alatt“.

A templomi énekköltészet terén is működött. „Dieseret a Teremtőnek“ kezdetű éneket ő írta. Olvasható az Unitárius énekeskönyv 1865. évi kiadás 49. lapján. Kéziratban is több templomi és halotti ének maradt fenn tőle. Ez utóbbiak közt egy terjedelmesebb Körmezei János temetési tiszteletére íratott. E kézirati maradványok Sándor János gymn. igazgató kéziratgyűjteményében találhatók meg.

Kéziratban maradtak fenn tőle még predicatiók is, továbbá Sándor Mózesnek kereszturi gymnasiumunkhoz 1862-ben történt beiktatásakor mondott beiktató beszéde, a Nemzeti Társalkodó számára a „Szokásokról“ írt cikke stb.

Írálya tömör, világos, tele van életbölcsessel, találó s az erkölcsi fejlődését célzó hasonlatokkal, erkölcsi mondásokkal, igazságokkal. Politikai Utopismusában és az Egyenlőségről írt cikkeiben az ő politikai elvei vannak letéve. Köztük ilyenek: „Az egyéni akarat alárendelendő a közakaratnak a közjóért. Így jön létre a társasági, a politikai állapot“. Szól a constitutiokról, hangoztatja azok tartósságát, azokat átalakítani, módosítani lehet, de az egészet felforgatni nem szabad. Saját szavai: „Átok és megutálás mindennek, a kinek csak eszébe is jőne az egészet feldőjteni, vagy szélylyel bontani“. Rendíthetetlen elvei a törvény és a trón iránti tisztelet: „Egy keresztény sohasem felejt el, hogy az Isten rendelte a királyokat és hogy a fejedelmek az ő igazságának kiszolgáltatói. A keresztény politikai utopismusba (tulzásba) ne elegendjék, mely minden haszon nélkül sok fejet megzavart s azután szédelvővé tett

és végre egy veszett örvénybe buktatott“. Helyes álláspont szerinte, „ha a világ dolgait menni engedjük úgy, a miként a mennek, a nélkül, hogy azokat vagy diesérnök, vagy gyaláznók.“ „Az emberi léleknek és szívnek megtévedései között egy sines, mely a maga elveiben a kereszténységgel minden tekintetben összeilleshetetlenebb volna, mint a politikai utopismus.“ A szabadságban mértéktartást kér. „A mely nemzet a maga szabadsága korlátozásáért zúg, teprenkedik — úgy képzeli — mint amaz embert, a ki azért panaszkodnék, hogy az ő házában miért van ablak. A szabadsággal jól élni tudni derék nemzeti okosság, az azzali élest el nem találhatni nagy boldogtalanság.“

Politikai nézeteiben van bizonyos foku megkötöttség, a multakhoz való ragaszkodás, bizonyos conservatív felfogás, de politikai esőkönyösséggel nem vádolhatjuk. Elveit, meggyőződését, kívált ha vannak köztük magasztosak és szépek, boldogítók is, mindenkinek tisztelni tartozunk. Egyházi életünkben oly nagy alakét, minő a Koronka Józsefé, bizonyynyal igen, különben is a lassu és fokozatos haladásnak barátja volt. Fényesen igazolja az unio alkalmából fia, Koronka Mátyás által emlékezetben fentartott ezen verstöredéke:

„Ili a testvér, figyelj Erdély,
Hívásától semmit se félj,
Kebelébe kíván venni,
S nem rab járom alá tenni.
Azt hogy eddig te rab voltál tagadom,
Honomnak e rusnya nevét tagadom.
A kis folyam a nagyobba,
Ha eljuthat ide s tova,
Nagy nemzeti hajót elbir,
Szárnyal felettük a jó hir,
Mely őket a nagy nemzetek sorába
Bejegyzendi, ezt óhajtjuk valóban.

Koronka József vallásos buzgóságából, tevékenységéből juttatott a sz.-kereszturi unitárius ekklezsiának is. Példa rá a következő eset: az 1817-ben épülő félben levő torony további építése az akkori inség miatt megakadt s ő így szólt az akkor pap nélkül levő ekklezsia híveihez: „Kereszturiak, a jövő esztendei kepenek szalmáját adjátok nekem s én egy évig a tanárság mellett papotok leszek és a buzát s a többi jövedelmet fordítsátok a torony építésére.“ Ajánlatát a hívek örömmel fogadták s ő ígétét be is váltotta.

Kereszturi gymnasiumunkért s általában egész egyházunkért való lelkesedését, erős unitárius érzetét fényesen igazolja beláthatatlan soru tetten kívül még a következő körülmény is: Apósa, Mosoezy János, az 50-es években a csekély jövedelmű igazgató-tanári állásnál egy jövedelmezőbb bányatiszti állást akart keresni neki Magyarországon. Ez irányban a lépéseket meg is tette. De ő apósa szivességét e szavakkal utasította vissza: „Férfi korom nagy részét a kereszturi gymnasiumnál már eltöltöttem, itt fogok maradni ezután is végig. A hogy eddig megélttem, ezután is megélek. Az unitáriusok kevesen vannak, emberre van szükségük, halálomig őket szolgálom.“

Hosszas sikeres szolgálatának elismerése és a méltányolni akarása volt egyházunk ügyei intézésében kiváló szerepet vivő Kaali Nagy Elek főgondnok és Mikó Lőrincz tanár azon törekvése, melynél fogva Székely Sándornak 1852-ben történt halála után Koronka Józsefet püspöknek akarták választatni. Ősesét, Koronka Lászlót, kéri fel hozzá intézett leveleikben, hogy birja rá bátyját a püspökségre való fellépésre, mint olyan férfit, kiből tapintattal párosult főt nyernének. Koronka József ez egyházi főállásra nem vállalkozott, pedig megválasztatása fellépése esetén nevezett irányadó férfiak leveleiből merithető tájékozódás szerint bizonynyal sikerült volna. A német kormány azonban miként mással, úgy vele sem engedte volna meg ez időben egyházunkban a püspöki állás betöltését, a mely 1852—1860-ig, egyházi önkormányzatunk visszanyeréséig, betöltetlen maradt.

50 éves szolgálata alatt szakadatlan munkássága tere gymnasiumunk, unitárius egyházunk volt, e mellett azonban meghozta polgári kötelességét Székely-Keresztur városával szemben is. 1850—1852-ben a három részből egyesített, később ismét szétszakadt, ma megint egységes város nagyközségnek pénztárosa volt.

Mély tisztelet, kegyelet, hála illeti emlékét a város részéről annak érdekében a sóskút és a sósvízi erdő felett ezeknek birhatásáért a fiatalfiakkal folytatott terhes és hosszadalmas perben kifejtett tetteiért is. Érdeme van benne neki, hogy e helyeknek Székely-Keresztur mai birtokában van.

Koronka József élete, szíve 47 éven keresztül nemeslelkű neje Mosoezy Klárájával össze volt forrva. A jó férj igaz neje gyöngédségéből, szelidségéből, forró szeretetéből küzdelmei között erőt, kitartást merített. A gyöngéd női kezek a komoly munkától elkomorult arcz redőit mindannyiszor elsimitották. 47 évi együttlétükben oly igazán osztoztak örömben, bánatban, az élet terheiben, gondjaiban. A férj 50 éven át atyja, derék neje 47 éven keresztül édes anyja volt az ifjuságnak, a szegény, a beteg tanuló ifjakat városunkon hosszu időn át gyógyszertár és orvos nem létében édes anyai hűséggel, meleg szeretettel ápolta, gyógyította, fájdalmaikat buzdító szavaival enyhítette.

Derék férj és derék feleség, ti, kik egyik voltatok gymnasiumunk iránt való szeretetben, annak felvirágoztatására való törekvésekben, hálaünnepélyünkben is osztozzatok hálaünkben, kegyeletünkben.

Koronka József felett is az évek száma megsokasodott, 50 évi igazgatósága alatt kifejtett szakadatlan munkássága megviselte, a komoly, megfeszített munkásságszülte betegsége megtörte. 1863. jul. elején lemondott igazgató-tanári állásáról s ugyanazon év augusztus hó 16-án meghalt. A jó férjét a halálba buzgó neje 19 évi özvegység után 1882. nov. 20-án követte. Intézetünk e nagy jótévői felett sirhantok emelkedtek. A tanítványok tisztelete, hálaája, kegyellete, emlékezete sirjaikba is elkísérte, s Koronka Józsefet sirjá-

nál ezután is felkereste s közadakozásból pihenése helyén, a kereszturi temetőben, egy diszes sirkövet emelt. De 100 éves multu gymnasiumunk igazgató-tanári székét félszázadon keresztül derekasan betöltő, tetteiben megdicsőült Koronka József emléke él még ma is bennünk, utódaiban, e gymnasium tanárkarában, annak ifjúságában. Tanuja az ő emlékére rendezett e hálaünnepélyünk. Nagyok és esodálatosok az Istennek munkái és beláthatatlanok az ő utai. Ez előtt 35 évvel 1863 május 13-án tartatott gymnasiumunkban az első hálaünnepély jöltevőink emlékére. A megnyitó és bezáró beszédet azon Koronka József tartotta. És ime, ma hálaünnepélyünk az ő emlékének van szentelve.

Boldog emlékezetű nagy férfi, megdicsőült szellem, te, ki nem anyagiakkal áldoztál gymnasiumunknak, hanem nagy szellemi tőkédet becsátottad annak rendelkezésére, szellemeddel jelenj meg közöttünk, lásd e diszes ünneplő közönséget, a kegyelet, a hála hangján feléd forduló ifjúságot, ez intézet tanárait. Vedd e neked szentelt hálaünnepélyt szellemi tőkédért kamatba, 50 éves hűséges szolgálatodért jutalmul. Oh jöjj szállj le hozzánk szellemeddel, te, ki gymnasiumunkba jöttödkor a Muzsák roskatag viskójára találtál és magad után igazgatóságod alatt épült szilárd kőépületet hagytál, te, a kinek nevéhez gymnasiumunk életében annyi nemes tett fűződik, te, a ki oly nehéz körülmények, intézetünk szegénysége, a tanügy hiányossága között, hazánk gyászos korszakában híven, becsülettel megálltad a sarat, te, a ki faggyu-gyertyák, halványan pislogó mécesek világánál, papirból, üvegből, fából úgy a hogy összetákolt sokszakaszú ablakokon beszűrődött világosság és *ósdí* eserepályhák mellett, rozoga bútörök közt hazánknak, egyházunknak oly sok derék embert neveltél, menten a mai modern világ hóbortjaitól. Oh megjöttél, látunk, látjuk a munkától, szenvedésektől sápadt arezodat, meggömböült alakodat. Légy üdvözölve általunk itt e teremben jelen levő, téged ábrázoló képedben. Maradj közöttünk még egy pár perezre csak. Nézz szét intézetünkben, most 35 év után. Nézd, hosszas, fáradságos munkád nem veszett kárba. Intézetünkben nagyszámú ifjúság tanul, 9 tagból álló tantestülete, 7 tagból álló tanárkara van, az igazgatói székben érdemes utód ül. Intézetünk a korról fejlődik, helyisége megnagyobbított, tanügye haladt, felszerelése javult. A gyertyákat, méceseket, kandallókat, lámpák, fűtők, a sötét ablakokat világosak váltották fel. Az elnyomatás napjai eltűntek. Hitünket szabadon hirdetjük. Az állam részéről elnyomatásban nem, sőt segélyben részesülünk, ha parányi mértékben is. Nézz, kutass, vizsgálódjál, győződjél meg tenmagad, nyomdokaidban haladai igyekszünk, még most is meglevő nagyszámú hiányokkal szembeszállva előre törünk, azokat elenyésztetni igyekszünk.

És halld nemes tanárkar, nemes ifjúság, hálaünnepélyünken szellemében megjelent Koronka József mit mond tinektek: előttetek áll unitárius vallásközönségünknek egy oszlopa, a székelységnek egy közös gyermeke, a sz.-kereszturi unitárius gymnasium. Éz oszlopon

én 50 évig dolgoztam, esiszoltam, faragtam, azt minél diszesebbé akartam tenni. Egyházi főhatóságom a székelység e közös gyermeke nevelésével, ápolásával engem bizott volt meg, én e gyermeket tőlem kitelhetőleg ápoltam és neveltem is. Én e munkát sokáig egyedül végeztem, később néhányan segítségemre jöttek. Az oszlop vésóm alatt domborodni, a gyermek gondozásom alatt serdülni, izmosodni kezdett. Munkámat nem végezhettem be, a végzet magához szólított. Nyomdokaimban most ti vagytok, nem egyedül, nem ketten s hárman, hanem többen. A kor, a szellem más. Ez oszlopon vállvetett munkával dolgozzatok, emeljétek, fejlesszétek, tegyétek nagygyá, hatalmassá, hogy álljon magasan, hatalmasan a székelység előtt, mutassa az utat, világítson, hintse, szórja szét a tudomány magvait, a szellemi világosságot, szolgálja annak szellemi szükségletét, hogy el ne tévelyedjék. Legyen a székelységnek diszére, ékességére és az Uristennek dicsőségére. A jóságos Isten e munkátokban segítsen meg.

Nemes ifjuság, most hozzátok szól ünnepeltünk szelleme e szavakban: Nektek ez intézet anyátok, ez nyújtja nektek a szellemi táplálékot, miként édes anya gyermekének. Anyátokat megbecsüljétek, iránta jók, hűségesek legyetek. Jómagaviseletetekkel, szorgalmatokkal igyekezzetek annak örömet szerezni, annak diszére válni. S majd ha ez intézet, ez édes anyátok serdültebb korotokban szellemi táplálékot nektek tovább nem adhat, minél fogva tőle meg kell válnotok, ez édes anyáról soha meg ne feledkezzetek, iránta mindig hálások legyetek!

Töletek pedig, nemes közönség, a köztünk időző nemes szellem intézetünk, gymnasiumunk iránti jóindulatotokat továbbra is kéri.

Az idő előre haladt, dicső szellem, te tőlünk már távozni készülsz. Elmész, itt hagysz. Halld végbucsuképpen életedben való hű szolgálatodért s háláünnepélyünken szellemi alakban elmondott jó tanácsaidért mit rebegnek ajkaink: Koronka József, gymnasiumunknak 50 éven át hű igazgató-tanára, köszönjük e gymnasiumnál annyi időn át tett szolgálatodat s már szépen kamatozott szellemi tőkédet. Hálaképpen tetteid emléke emlékezetünkben van s ott lesz mindig. Emlékezetben hagyjuk azt utódainknak is. A tisztelet, a kegyelet, a hála szózata zengeni fog rólad ezután is s itt a te szellemednek képben megtestesített alakja előtt mi tanárok és tanulók egyaránt szent fogadást teszünk, hogy tanácsaidnak hűséges követői leszünk. Az oszlopon teljes szívvel dolgozunk. A festerdült gyermek ápolását abban nem hagyjuk!

Munkásságunkban, egyházunk, gymnasiumunk iránti szeretetünkben, tetteinkben, erkölcsökben, jellemben, takarékoságban, egyszerűségben, józan mértékletességben te lész példányképünk. Szándékunk kivitelére, szent elhatározásunk teljesezésbe menésre a jóságos Isten segédelmét kérjük.

Egyháztörténelmi adatok.

CXXXVI.

Kornis György levelei anyjához, Bethlen Krisztinához.

1588. febr. 24.

1.

Éltemig való szolgálatomat ajánlom Kgdnek mint szerelmes asszonyomnak, anyámnak. Kivánok Istentől ő felségétől Kgtnek mind urammal ő kegyelmével egyetemben hosszú és boldog életet megadatni, melyet engedjön ő felsége. Nem tudok Kgnek mit irni egyebet, hanem Istennek kegyelmességéből most jó egészségben vagyok, noha ennek előtte egy holnappal elég beteges voltam az szokatlan ég és étel, ital miá. Tanúságomban is Istennek hála nincsen még most fogyatkozásom, mert erőlködöm azon, hogy sem tudományomban mindennél alább való ne legyek sem erkölcsömben meg ne mutáltassam, hogy az én stemmámtul degenerálni ne láttassam. Bánfi Ferencz nem régen irt volt levelet ide énnekem, melyben írja, hogy még ekkéig egészségben volt. Talán ide jó ő is ez mostani Francofurti sokadalomkor az mint írta vala, immár csak három hét vagyon addig. Bizonytal azért nem tudom, hogy ha ez sok zür zavar közben el jó-e vagy nem immár. Bernhárd uram el menése után harmadik levelem ez immár; ez előtti leveleimben is irtam kgdnek valami ingek felől, melyek talán haza nem jutottak, s nem is jutnak mind haza ilyen messzül s ennyi sok zür zavarban. Azért most is kérem Kgdet, hogy Kgd esnyáltasson egy nihányat, mind alsót mind felsőt mert én az német ingnél örömesben viselném az magyarországi inget vagy erdéljít. Az mind ennek előtti is irtam s ugyan Bernhárd uram volt authora, Somborinak is hogy onnét hazol keressön ingeket, mert Sombori uram minden esztendőben fel küld az ő fiához, kitől Kgték is, ha mit akar, küldhet. Én azért mindent az Kgték jó akaratjára hagytam. Kérem is pedig Kgteket, hogy énnekem tii Kgték ennyi sok búsitásomról boesánatot adjon. Istennek ajánlom Kgdet, mind urammal ő kegyelmével egyetemben és mind ösésimvel, hugaimval.

Költ, Heidelbergában 24. die februarii 1588.

Kornis György.

m. p.

Külczim: Generose dominae Christianae Betlen, dominae, ac matri meae indulgentissimae, mihi quae semper observandissimae exhibeantur.

A háttalpon: Hajderbergae 24. februarii 1588. (Eredetije az „Erdélyi Muzzeum Egylet“ könyvtárában Mike gyűjt. I. k. utolsó fasciculus.)

2.

1593. április 2.

Éltemig való szolgálatomat ajánlom Kgnék mint szerelmes asszonyomnak, anyámnak. Az hatalmas Isten adjon te Kgnék mind urammal ő kegyelmével és egyéb szerelmes atyáinkfiaival jó egészséget, hosszu életet és esendes állapotot. Az mi állapotunk felől, mely felől Kgnék többet kellene írnom, urammak ő kegyelmének bőven eleget irtam, Kgnék is ugyan azokat elé számlálnám, ha tudnám, hogy uram Kgnék tudtára nem adná, de miért hogy egyéb nagyobb dolgok sem eshetnek az kiket Kgd. ő kegyelmétül meg nem érthetne, ezeket pedig ugyan eléggé tudtára adja, héjában valónak ítéllem róla való Kgnék írásomat, csak azon kérem Kgdet is, hogy tő Kgték az öcsém¹ állapotjárul jobban és meszszebb gondolkodván, ne hagyja Kgték immár az németek között, hanem haza vitetvén, adja oly helyre a hun mind haszonnal mind tisztóséggel lakhassék. Az én magam állapotja felől kylömbet kívánok, mert nem haza menetelt, hanem ide ki való hagyást kérek, én úgy itélöm sokkal hasznosbnak és Kgték is meg vethetti, hogy ebben az ydőben és ydlőnek forgásában, állapotjában sokkal illendőbb ki maradnom. Ifju vagyok s ha szintén haza megyek is, nem oly méltósággal lehetek, mintha nagyobb ydóm volna, nem biznak az ifjakra semmi oly nagy dolgot, mért félnek az ydótül és méltán is. Immár ha eddig nagy sok fáradtsággal Kgték eltáplált, minden szýkségimben jelen volt, meg segített, egy vagy két esztendőtl könnyebben szenvedhet, de ninesen az tő Kgték nagy szeretetiben semmi kétségem. Mihály öcsémnek² az mely szép könyvet Kgd kívánsága szerént igrtem vala, im meg kyltem, elég szép képes könyv, ydóvel nem is leszen haszontalan. Kgnék is akarok vala egy selyem kesztyüt kylteni, mely itt olesobb, hogy sem mint Németországban, de itt nem találék olyat az minemýt én keresek vagy akarok vala, itt mind ujra meczetett, elől mintegy iznire árulnak s azt gondolám, hogy olyant nem szeret Kgd, egészségzet mondva kell csináltatni, immár pedig az ydó ahoz késő, de akár test szint, akár zóldet akar Kgd, csak Kgd írja meg, kylldök, itt minden féle szint tudnak esýnálni, mert elég selymek vagyok, onnat is vagyon annyi sinórok, én is immár alkal-

¹ Éz az öccse Miklós, kivel előbb együtt tanult 1603. tavasszán Székely Mózes követségbe küldötte Gazi Girai tatárkánhoz, hogy segítséget kérjen tőle; a brassói csatában 1603. július 17. életét veszítette.

² Szintén elesik a brassói csatában 1603. július 17.

masint tudok sinórozni, majd többet, hogy sem mint németül selymezni. Kérem Kgdet szerelmes asszonyom, hogy ha mikor Isten te Kgnék módot mutat az elküldésben, Kgd küldjen valami ingeket ismét, én nem tudom mi dolog, de szertelen hamar elszakgatják az mosók, úgy annyira, hogy nem mindenkor merem kezekbe bízni, hanem niha én magam is mosom meg, főképpen az kyskeszkenőket, nem szégyen, mert amaz böles és eszesen peregrináló Ulysses, kinek eszes vándorlásáruul egész könyvet irtanak, mind kovács, szakács, sýtó, lovász, mosó volt. Anna asszony hugomtól¹ is várok egy szép kyskeszkenőt, én is ha mikor Isten haza viszen s leszen mýből, ha nem egyébbel, egy kesztyűvel megajándékozom. Tartsa meg az felséges Isten tñ Kgtek mindnyájan nagy jó egészségben és áldja meg minden boldogsággal. Paduában, Szent-György havának második napján 1593.

Kgd engedelmes fia:
Kornis György m. p.

Külczim: Generosae dominae Christianae Betlen consorti g. domini Volfgangi Kornis laetissimae dominae parenti mihi indulgentissimae exhibeantur. *Kivül*: accepi 5. die julii 1593. (Eredetije az „Erdélyi Múzeum Egylet“ könyvtárában. Mike gyűjt. I. k. utolsó faseiculus.)

Közli: DR. VASS MIKLÓS.

CXXXVII.

Történelmi apróságok.

A legközelebbi nyáron, a marosvásárhelyi „Teleki-thékában“ végzett keresgetéseim között néhány érdekes unitárius egyházi régiségre is bukkantam, melyek közül az alábbi kettőt vagyok bátor ez alkalommal bemutatni*:

Basilius István 3 thesise.

1. Aeterna Divinitas Dei Patris est in Christo et non diversa divinitas. Nam Deus erat in Christo mundum sibi reconcilians 2. Cor. 5. Ergo Christus aeternus dicitur ratione aeternae divinitatis in ipso habitantis. Et quemadmodum sol per suum splendorem manifestat se mundo, sic Deus, qui est invisibilis, per suum unigenitum filium Jesum Christum, tanquam splendorem et characterem suae substantiae se manifestavit.

¹ Székely Mózes fejedelemnek a neje; férje halála után nemsokára meghalt pestisben Temesváron.

* A jeles ifjú történettudóst az erdélyi ref. egyházkerület történelmének megírásával bizta meg. A kutatásai közben talált amaz adatokból, melyek az unitárius egyházra vonatkoznak, sziveskedik itt többet közölni, mit köszönettel vesszünk. Szerk.

2. Generatio Christi facta est primo aeterno Dei decreto, deinde aeterna promissione in Paradiso facta, tertio impletione, quando per suum sanctum spiritum format Deus Pater Jesum Christum filium suum in utero virginis Mariae.

3. Sancta haec et secundum sacram scripturam est confessio, quia unam Divinitatem Patris in filio habitantem ac per eum manifestatam mundo proponit. Nec statuit generationem filii ex Essentia Patris, neque Personas in Deo, sed deducit ad agnitionem Dei unius Patris et filii eius Jesu Christi concepti per spiritum sanctum Dei et nati ex virgine Maria.

In gratiam infirmorum Stephanus Basilius *Pastor Belenyensis* 5. Junii Anno 1570 scripsit.

NB. Ezek a belényesi disputatio thesisei, melyekre Mélius szintén 3 ellenthesisben felelt. Ezek is fennmaradtak.

Teleki könyvtár: Bod „Literata Panno. Dac.“ 20. l.

Susprium Franc. Davidis ad Christum.

Antequam Franciscus Davidis — beszél el Bod P. — a Blandrata, Glirio et Palaeologo in avia abduceretur ac a vera doctrina descisceret, *in literis suis testimonialibus typis expressis*, quas ministris ad sacrum ministerium ordinatis superattendens dabat, ad Christum ita suspirabat:

„Te antem fili Dei Domine Jesu Christe crucifixe pro nobis et resuscitate, veris gemitibus oramus, ne deleri ecclesias in Patria nostra sinas, ut confirmati promissionibus tuis dicere possimus: Deus noster, refugium nostrum et virtus nostra, qui nos spiritu Sancto tuo gubernas et protegis. Amen. Claudiopoli 22. Aprilis Anno 1573. Franciscus Davidis Superint. m. pr.“

NB. Bod a fenti kivonatot minden bizonynyal az eredetiből vette s ez által fentartá számunkra, hogy Dávid Ferencz magát 1573-ban is superintendensnek írja, hogy nyomtatott lelkészi okleveleket adott ki s hogy még ekkor a Krisztushoz imádkozott.

Teleki könyvtár: Bod „Gallius Transylvanicus“.

POKOLY JÓZSEF.

Párisi levél.

Páris, 1898. jul.

(A nantes-i edictum háromszázadig évfordulójának ünneplése. Steeg Gy.)

Szerkesztő Úr!

A Nantes-ban tartott ünnepély, melyet előbbi levelemben jeleztem, nagyszerű és fölemelő volt. Mély benyomást hagyott nemcsak azokban, kik jelen lehettek, hanem minden protestans szívében, sőt mindazok lelkében, kik a lelkiismereti szabadságot becsülik s a fanatizmusnak és üldözésnek ellene vannak. A mai szomorú jelenségek mellett is hála Istennek vannak még Franciaországban nemes lelkek, a kik szeretik az igazságot és a támadások ellen védelmezik. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy a nagyobb politikai lapok és folyóiratok tudomást vettek a nantes-i ünnepélyről. A klerikalikok megkísérették, hogy ellenünk hangulatot csináljanak, de sikertelenül. A sár, a melyet ránk akartak hányni, rájuk esett vissza.

A nantes-i ünnepélyt a francia prot. történelmi társulat rendezte, a melynek elnöke Bátor Schickler. Hogy minden gyanúsítást kikerüljenek, elhatározták, hogy kizárólag csak a francia protestansok számára rendezik az ünnepélyt. Részt is vett abban a francia protestantismus minden árnyalata. Az ünnepélyt istentisztelet nyitotta meg, melyen Couve párisi lelkész prédikált. A jeles szónok miután rámutatott, hogy minő körülmények közt alapítatott meg Franciaországban a vallási és polgári szabadság, melynek törvényeit később annyiszor eltörölték, de melyek most ismét vissza vannak állítva, s lerombolhatlanok, azt tárgyalta, hogy e jogok, e szabadságok minő kötelességeket rónak a protestansokra, és hogy mily szolgálatot tesznek a protestansok a hazának, mikor számára szabad lelkiismeretű embereket nevelnek. „Igen, kiált föl, mi büszkéek vagyunk abban a hitben, hogy a szabad lelkiismeretek azok, melyekre Franciaországnak leginkább szüksége van és hogy minket nélkülözni nem akar“. Aztán megbélyegezte a szent liga eme kores szülötteit, kik a mi időnkben a mult százévek gyűlöletét akarják felidézni, kik az üldözöket magasztalják, követve az üldözöttek iránt azoknak gunyját“. A kiváló szónok beszéde üdvösen készítette elé a megjelenteket az ilésekre.

A következő nap a különböző küldötteket fogadták. A montauban-i theol. facultás igazgatója emlékeztetbe idézte, hogy a facultás fennállása szoroson a nantes-i edictumhoz fűződik, éppen mint eme régi akadémiáké, a saumur-ié és a sedanié.

Sabatier a párisi facultás részéről úgy nyilatkozott, hogy a facultás, melyhez ő tartozik, nagyon ifju, de azért mégis régi, mert Strassburgban alapított s úgy vitetett át Párisba. „A mi egyházainknak a feladata, hogy megmutassák, hogy vallás és szabadság egyeznek, — azoknak, kik egyiket a másikkal ellentétbe helyezik. Szabadság és vallás elválaszthatlanok“. A genfi facultás képviselője kifejezte, hogy a genfi protestánsok a franczia protestánsokkal magukat összetartozóknak érzik és teljesen osztoznak az ünnepély örömeiben. Más küldöttek is hasonló érzelmeket tolmácsoltak. Azután következtek a tulajdonképpeni ülések. A társulat elnöke Báró Schickler kitünő beszédben jellemezte IV. Henrik nagy tényét, előadva röviden az azt követő eseményeket, s az edictum visszavonásának szomorú történetét, s üdvözölve az 1789. év hajnalpirját, melylyel a lelkiismereti és vallási szabadság ismét visszaállított. Beszédét azzal végezte, hogy a mostani protestánsok mutassák magukat méltóknak elődeikhez, keresve az egyességet és testvériséget s ápolva a hazaszeretetet. Felice orleans-i lelkész felolvasást tartott arról, hogy miként tartották meg a nantes-i edictumot. Megmutatta, hogy a kath. klerus lassanként megsemmisítette annak minden áldását, az alatt az ürügy alatt, hogy az egyház a lelkek üdvössége és az állam érdekében cselekszik. A klerus kétségbevonta a nantes-i edictumot, és arra törekedett, hogy azt úgy tüntesse fel csak mint átmeneti intézkedést, hogy a királynak adott szava mellett is nem kötelesség fentartani azt, mi káros befolyású. Az edictum szövegének ellenére azt mondotta, hogy ez okmányt előbbi edictumokkal kell magyarázni és korlátozni, kivéve, ha e magyarázat a protestánsoknak kedvező. Felolvasó számos példát hozott fel, hogy a klerus nyomása alatt, hogy sértették meg a nantesi edictum legvilágosabb rendelkezéseit. Felolvasó azzal végezte, hogy a helyre mutatott, honnan beszélt, s arra mint bizonyítékra hivatkozott, hogy hiábavaló minden törekvés a lelkiismereti szabadság ellen, mert azt megsemmisíteni nem lehet. Hogy e vonatkozás érthető legyen, tudni kell, hogy a felolvasó azt a hordozható szószerket értette, melyet a protestánsok a nantes-i edictum visszavonása után a pusztaiban az istentiszteletnél használtak. Ezt a széklet, mint drága ereklyét a poitou-i lelkész őrzi, ki az én atyám, s a kitől azt a nantes-i ünnepélyre áthozták. Az oktatás támogatására alakult társulat is ekkor tartotta évi gyűlését. S Gaufrés arról olvasott fel, hogy a nantes-i edictumnak minő hatása volt az oktatásra nézve. A tárgyban való teljes jártassággal rajzolta a protestánsok által az üldözések idején alapított iskolák történetét, s azok fejlődését a IV. Henrik edictumának fennállása alatt. Az iskolák ügye a mi atyáink előtt mindjárt kérdés lett a hitjavítás kezdetén, a bibliának olvasása és annak a szükségessége, hogy a

lelkészeknek jó nevelést kell adni, előtérbe hozta a kérdést, s őket az újkori nevelés alapítóivá tette. A rettentő vallásháborúk idején 1562-től 1597-ig a huguenottak tizenhárom collegiumot alapítottak, egyebek közt La Rochelle-ben, Metzben, Tours-ban, Montpellierben, Montauban-ban stb: A nantesi edictummal nyert szabadság új lendületet adott az oktatásnak és nevelésnek a protestansoknál. Ekkor alapították azokat az egyetemeket, melyek több mint félszáz évig világitottak, egyetemüket Die-ben és Saumur-ban. A héber, görög nyelven és mennyiségtanon kívül tanítottak e prot. egyetemeken orvostudományt és jogot is, de a theologia, melyet kitünő tudósok tanítottak, foglalta el azokon az első helyet. A fölolvásó részletesen ismertette ez intézetek belső szervezetét, hol a tanrendszer a legjobb fegyveléssel egyesítve arra irányult, hogy a lelkiismeretet ébreszszék, mit elősegítettek a szerdai istentisztelettel, mely nap a reformált egyházakban predicatiótartás napja volt. E tanrendszer Franciaországnak nagy hasznára volt, mert azt mindenütt elfogadták. Sajnos, hogy a jezsuiták gyűlölsége annak virágzását az edictum visszavonásával tönkretette.

Azután Veiss, a francia prot. tört. társulat tudós könyvtárnoka olvasott fel. Senki sem ismeri jobban a reformatio történetét, kezdetétől napjainkig számítva, mint ő. Felolvasása azokról a nehézségekről szólott, melyek a nantes-i edictum kiadására nézve fenforogtak. Mindenek előtt rámutatott arra, hogy Franciaország akkor két pártra volt oszolva, a szent liga pártra, mely Spanyolország és az egyház győzelmét akarta, és a royalistákéra, kik IV. Henrik körül csoportosultak, kinek a huguenották a legerősebb segítsége voltak. De a politikai megosztás mellett vallási is volt. A katolikusok nem akarták, hogy Franciaországban két vallás legyen és azt kívánták, hogy a heretikusok nyomassanak el; a protestansok, kik magukat hazájoknak szentelték, követelték az élet jogát, és hogy Istent a saját lelkiismeretük szerint imádják. IV. Henrik úgy tartotta, hogy a haza nem kizárólag egyiké, hanem mindenkié. De öt évig kellett küzdenie, míg az edictumot kiadhatta. A klerus mindent megkísértett, hogy a kiadást megakadályozza, De kísérlete IV. Henrik huguenotta nevelésén, szilárdságán s anyjának befolyásán megtört. IV. Henrik egy eszmét vetett előre, akkor egészen új dolgot, az erkölesi eszmét, hogy a haza mindenkinek anyja. Ő felfogta, hogy a hazát csak úgy lehet fölemelni, ha az erőszak és fanatizmus által okozott gyűlölséget és romlást megszüntetik. . . . Életével fizette meg a nantes-i edictum kiadását és végrehajtását. Ez volt, a mi tizenkét évvel később Ravailles-nak fegyvert adott kezébe, ki mikor a királyt legyilkolta, szemére hányta neki huguenotta voltát és hogy a pápa ellen háborut csinált.

Kétségtelen, hogy a nantes-i edictum nem foglalt magában teljes vallásszabadságot. De hajnalpir volt, mely a napot jelezte. Még sok harcra kellett kiállni, sok vért ontani, de a mag el volt vetve, hogy megteremje gyümölcseit. A szabadság kiállotta XIV. Lajos iszonyú uralkodását. . . . Weisz felolvasását azzal végezte,

hogy hisz a szabadság diadalában, mert hisz Istenben és az igazságosságban. Westphal montaubani tanár a francia protestánsok jótékonyágáról értekezett. 1897-ben szegények, árvák és özvegyek gondozására több mint hét millio francot áldoztak. S ezenkívül missziókra is nagy összegeket.

Ezek a főbb dolgok, a nantes-i ünnepélyről, mely háromnapig tartott. A negyedik napon kirándulás volt Sucé-be, Nantes közelében, hol az edictum idején a protestánsoknak templomuk volt, de az edictum visszavonásakor lerombolták, úgy hogy még romja se látható.

Az ünnepély alatt banquet is volt, melynek végén a köztársaság elnökehez a következő táviratot küldötték: „A Nantes-ban összegyűlt francia protestánsok, kik a nantes-i edictum háromszázadik évfordulóját ünneplik, kérik fogadja hódoló tiszteletüket, és egyszersmind a francia haza jólléte és nagysága iránti kívánságukat“. Mire a köztársaság elnöke Hagron tábornok által így válaszolt: „A köztársaság elnöke kapta a táviratot és megbízott, hogy azt megköszönjem és hogy tudtul adjam, hogy az abban kifejezett érzelmeket nagyrabcesüli“. A klerikális sajtónak természetesen az üdvözléseknek e kieserélése nem tetszett, mert az azt kívánja, hogy a protestánsokat ne vegyék számba, vagy legalább hogy rajtuk sérelmeket kövessenek el. Az ünnepély alkalmából emlékérmeket is verettek, melyek IV. Henriket és a szabadságot ábrázolják. Meg kell még említenem a nagyszerű énekeket, melyeket ez ünnepélyen halottunk, továbbá azt a rokonszenvet, melylyel Nantes városának kath. vallású polgármestere üdvözölte a vendégeket. A külföldi protestánsoktól is számos üdvözlés érkezett. Remélni lehet, hogy az ünnepélynek jó hatása lesz a különböző pártok egyesítésére is. Vajha úgy lenne!

-- A francia protestánsok fájdalmas veszteséget szenvedtek Steeg Gyula halálában, s nemcsak a protestánsok, hanem a liberális francziák általában. Tartós emléket hagy hátra mind az egyházban, mind a politikában, s főleg az oktatásügyben. Barátjait, kik nagy számmal vannak, váratlanul találta hirtelen halála. Én egy régi barátomat vesztettem benne, a Libre Recherche"-ben kedves munkatársamat.

Steeg 1836-ban született Versaillesben nagyon szerény sorsban. Theológiát tanult Baselben, Strassburgban, és Montaubanban. Értekezése, melylyel a bachelauratust akarta megnyerni heterodoxnak tetszett. Ekkor Strassburgba ment, hol a tanárok szabadelvűek voltak és munkáját dicsérettel fogadták. 1859-ben pap lett Libourneban Girond megyében, a hol 1879-ig maradt. Ez idő alatt ismeretes lett erkölcsi, történelmi és irodalmi értekezesei által. Nagy ellensége volt a császárságnak s 1870-ben egy lapot indított, hogy a plebiscitum ellen harezoljon. A háború után a lap megszűnt, de ő nem szűnt meg küzdeni a szükkörű, reactionarius eszmék ellen. S ezt nem csak a politikában tette, hanem a vallásban is. Jelen volt az 1872-iki zsinaton és az orthodox hitvallás ellen szavazott. 1881-ben

követ lett s az 1887-iki népisk. törvény létrehozásában különösen érdeme van. 1889-ben egyetemi paed. tanár lett, később isk. felügyelő s végül a híres Ecole de Fontenay-aux Roses igazgatója. Temetésén Fontanes lelkész beszélt s azután a közokt. minister emelte ki érdemeit, melyeket a közokt. ügy körül szerzett. S Buisson, a Sorbonne tanára, mint liberális demokratát és liberális keresztényt méltatta. Számos vallási és nevelési könyvet irt, melyek nagyon értékesek.

CHARRUAUD D.

Páris, 1898. sept.

(A szabadelvű protestansok gyűlése. A francia prot. lelkészek kölcsönösen biztositó egylete. Pecaut Félix †)

Szerkesztő Úr!

A nantes-i ünnepély után néhány nap mulva a szabadelvű egyházak képviselői tartották meg három évenként tartani szokott nagygyűléseiket Párisban. E gyűléseken számba veszik a három év alatt történeteket és kiegészítik, ha szükséges, választmányukat — La Delegation liberale-t, mely a szabadelvű egyházaknak más testületekkel és hatóságokkal szemben a hivatalos képviselője. Az első ülésben Br. Schiekler visszatekintést tett a három év eseményeire, főleg a lyoni conferentiára, melynek a nantes-i ünnepély visszhangja.

Br. Schiekler után Jalabert titkár beszélt, előadva a választmány három év alatt végzett munkáját, kiemelve azt a törekvését hogy orthodoxokból és liberálisokból egy központi tanács létesíttessék. Azután a nimes-i Vincent Sámuel iskoláról olvasták fel a jelentést, hol a papi pályára készíttetnek elő a növendékek. Ez az iskola nagyon virágzó. Comte lelkész következőleg arról szólott, hogy mit tettek a pornographieus irodalom ellen. Az ő és Berenger senator működésének tulajdonítható, hogy 1898. mart. 16-án a parlament törvény hozott az erkölestelen kiadványok ellen.

A St. Etienne-i consistorium képviselője a Loire megyében folytatott missioról számolt be, melyet a bányász nép közt eredményesen folytatnak. Más missiokról is tétettek jelentések. S különösen érdekes volt az a jelentés, mely a Charente megyében történő dolgokról szólott. A protestantismus e katolikus központban mind terjed. Papok és gyülekezetek együttesen hagyják el a római egyházat és templomokat építenek.

Más munkákról is olvastak és tanácskoztak a három napig folyt gyűlésen. Elhatározták, hogy új liturgiát adnak ki a genfi liturgia helyébe, mely eddig sok egyházunkban használatban volt. Az orthodoxok is elhagyták a genfi liturgiát s helyébe a „zsinati liturgiát“ készíttették.

Jalabertnek az elnök ötven évi hű szolgálatának elismerésül köszönetet mondott és egy emlékérmét nyújtottak néki át.

— Egyik levelemben említettem, hogy a lelkészek kölesönösön biztosító társulatot akarnak alapítani. E terv megvalósult. A különböző egyházak tekintet nélkül theol. álláspontjukra elküldték képviselőiket a gyűlésre, hol az intézetet megalapították. A központi választmányt reformált, lutheránus és szabadegyházi lelkészekből alkották meg. A főbb alapszabályok. I. A franczia prot. egyházak lelkészei közt egy közös kölesönösen segélyző és biztosító társulat alapíttatik, melynek székhelye Lyon. Célja: 1. Minden tag számára a társulat erejéhez képest anyagi segélyt biztosítani betegség, gyöngeség vagy munka nem bírás esetére. 2. Segélyt adni, abban a mértékben, a melyben teheti, azoknak a tagoknak, kiknek állása nehezzé válik. 3. Megkönnyíteni azoknak a lelkészeknek, kiknek forrásai elégtelenek, a nyugdíjintézetekbe belépést. 4. A társulatnak, kivéve ha arra valaki méltatlan, tagja lehet minden franczia lelkész, kit a társulatnak két tényleges tagja ajánl s a lelkészszé avatásról bizonyítványt mutat fel.

Örvideni lehet, hogy e társulat végleg megalakult, mert eddig csak az özvegyek és árvák segélyezésére volt egy alap, melyet 1829-ben Bordeauxban kezdtek, de az is nagyon kevés összeggel rendelkezett.

— A franczia protestantismus, vagy mondjuk Franciaország kipótolhatlan veszteséget szenvedett. Pecaute Félix élete hat hónapi hosszas szenvedés után kialudt. Sabatier, a párisi prot. theol. facultás tanára a „Temps“-ban azt írta róla, „Pecaute élete úgy fog megmaradni mint tényleges erények és magas gondolatok vetése. A mi volt Pecaute Félix, az több volt, mint a mit tett. Egyike volt a legigazabbaknak, kik éltető és megtartó sava egy társadalomnak és polgáriországnak, mely a tulságos gazdagság és műveltség miatt beteg“. Alig lehetne jobban jellemezni azt a bámulatos embert, a ki sorunkból eltávozott.

Salier de Bearnban született 1828-ban. Theol. tanulmányait Montauban-ban végezte s azután Berlinben, Bonnban és Genfben tanult. Csak néhány hónapig volt pap, mert lelkiismereti okokból lemondott e hivataláról. Lelkiismerete teljesen ellenmondott a vallási hagyománynak, melyben neveltetett, s 1859-ben kiadta a „Krisztus és lelkiismeret“ című könyvét, melyen az orthodoxia elszörnyedt nemesak nálunk, hanem külföldön is. De ő annyira vallásosan érzett, hogy szíve és lelke teljesen nyugodt maradt ama többé vagy kevésbé őszinte lármával szemben, melyet az orthodoxok csináltak, a kik közül többeket különben nagyon becsült.

Miután a theol. és lelkési pályával végleg szakított, egészen a nevelői pályára adta magát. Párisban barátjával Gaufrés-val egy nevelő intézetet alapított, az úgy nevezett „Duplessis Mornay-t. Néhány év múlva meggyengült egészsége miatt kénytelen volt az intézet igazgatását barátjára bízni, ő maga visszavonult szülőföldjére. 1869. és 1870-ben kiadta: „Theism chrétien“ és De l'avenir du Protestantisme en France“ című műveket. 1870-től 1880-ig folyton

munkatársa volt a „Temps“-nak, a hová minden héten „Vidéki levelet“ irt a nyilvános oktatásról. Ezek később külön is megjelentek e ezim alatt: „Études au jour le jour sur l'éducation nationale“. Szép levelek, melyek arra irányultak, hogy a népet erkölcsi nevelés által fölemeljék. 1872-ben a zsinat tagjául választatott és egyike volt azoknak, a kik a legerélyesebben küzdöttek a hivatalos hitvallás ellen, megmutatva annak hiábavalóságát és káros következményeit.

1879-ben a kormány Olaszországba küldötte a nevelésügy tanulmányozására. E küldetése eredményét közreadta e ezim alatt: „Deux mois de Mission en Italie“. Jules Ferry, ki íránt ma igazságosabban ítélnek az emberek, az elemi oktatásügy vezetésére Buissonat hívta meg, ki Franciaország népnevelését fölemelte. Buissonnak első gondja az volt, hogy Pecaute Félíxet ajánlja a miniszternek. Ferry nem sokára Pecaute-ra bízta a „Fontenay-aux-Roses“-i tanítónőnevelő intézetet. Ez intézetre Sabatier azt mondja, hogy „Fontenay Pecaute műve, legfőbb műve marad. Egész lényét belé tette ez intézetbe és kitörülhetlen nyomot hagyott benne. Emléke és szelleme élni fog, míg ez intézet él“. Az ő erkölcsi nevelésének legelső elve az volt, hogy mindenkítől megkivánja, hogy igaz, lényéhez hí legyen, ő az volt, élete ő maga volt.

Az év elején Parisba jött, hogy részt vegyen az oktatásügyi tanácsban. Ekkor hirtelen betegség érte. Vesztét érezve szülőföldre kívánczozott és ott halt meg. A legmagasabb órában idősebb fia Dr. E. Pecaute látva gondolatokkal teljes szép tekintetét, kérdezte: „Atyám mire gondolsz?“ Mire ő e szavakat mondotta: „Arról gondolkodom, mi egész életemet foglalkoztatta: hogy az legyenek, a minék kell lennem, mint egyén, mint családtag, mint polgár és mint Istenországának tagja“. Ezek voltak utolsó szavai. Temetése Salierde-Bearuban ment végbe, számos barátai, egyetemi tanárok, tanítók és tanítónők és földművelők, mert azok is barátai voltak, részvételével. Buisson, régebb a népokt. ügy vezetője s jelenleg a Sorbonne tanára, az ő személyes barátja, mondott felette emelkedett beszédet. Szerenesés voltam én is, hogy őt közelebről ismerhettem s becsülhettem ugyanis, mint a „Libre Recherche“ dolgozótársát. Csak néhány héttel élte túl benső barátját, Steeg-et, kire az ő visszavonulásával a Fontenay-i intézet igazgatása bízott. Nagy veszteség mindkettőnek halála a protestantizmusra és a tudományra s főképpen a népokt. ügyre nézve. E. Coquerel azt mondotta: „A Pecaute Félíx neve úgy marad reánk, mint egyike a legnagyobbaknak és legtisztábbaknak, melyeket e száz évben egyházunk felmutathat“. És ez teljesen igaz.

Az említett munkáin kívül még számos politikai, nevelésügyi és bölcselemi ezikk jelent meg tőle a különböző lapokban és Szemlékben.

KÜLÖNFÉLÉK.

Erzsébet királyné a vallásról. A napi lapok sok érdekes dolgot jegyeztek fel a sept. 10-én Genf városában anarchista gyilkoságnak áldozatul esett s a nemzet által igaz részvéttel elsiratott magyar királyné életéből. Följegyezzük itt is egy nyilatkozatát, mely jellemző mind magyar érzületére, mind a vallásról való gondolkozására. Mikor Valeria főhercegnő neveléséről volt szó, Rónay Jácint püspöknek, kire a főhercegnő oktatását bízták, ezeket mondotta: „Leányommal naponkint magyarul imádkozzék. Azt akarom, hogy vallásos, de ne vakbuzgó legyen. A vallás vigaszára az élet folyamán mindnyájunknak nagy szüksége van“.

Vilmos császár Palestinában. Keresztes hadak nem vonulnak utána, mint Konrád és Frigyes császárok után, nem harcba indul a muszlimok ellen, sőt Mahomed népe, mint barátságos uralkodót üdvözlí; a kalifák utóda, a sultan más ellenségekkel küzd s hadászatot tanulni Vilmoshoz járattja tisztjeit iskolába és a jelenkor győzelmes hadsergének urát a Bosporuson fényes ünnepséggel fogadják. Mily változása az időknek! Nem a pápa ösztönzésére megy a Szentföldre, sőt a pápa nem szívesen látja, hogy magától megy. De megy. Elhárít minden politikai feltevést, melyet úttjával összeköthetnek. Templom felavatásra megy. Az erőshitű prot. fejedelem jelen akar lenni a jerusalemi templom ünnepélyén. Milliókba kerül az útja. De személyével és nagy kíséretével jelentőséget akar a szent városban adni a prot. kereszténységnek. Lehetnek más eredményei is a keleti útnak. De a mi a kereszténység ósvárosában történik, az maga a legfelségesebb tény: prot. templom felavatása Jeruzsalembe prot. uralkodó jelenlétében. Az újkori kereszténység nyilvánvaló jogosítása azon a helyen, hol eddig a római egyház kizárólagos uralmat gyakorolt, mely pedig az ós keresztény egyháztól hittételeivel és szertartásaival a legmesszebb távozott. Ezt teszi a németek eszes ifjú császára, ország-világ előtt elismerteti a protestansoknak is a jogát a Szentföldhöz. Tanulságos dolgok ezek. Míg a római egyház ultramontanizmusa rendre emészti Nyugaton a kath. országokat, a prot. uralkodó Keleten a hit megújító hatalmáról tesz bizonyítást.

Kinevezés. Az udvarhelymegyei jánosfalvi egyházközségbe a főt. püspök úr Ürmösi Károly budapesti s. lelkészt nevezte ki pappá. A jánosfalvi hívek egy jól készült, ifjú embert nyernek benne, kinek eddigi működése kezesség arra, hogy állását sikeresen fogja betölteni.

Az angol unitáriusok theol. akadémiáján az előadások megnyitása az idén a szokottnál is nagyobb ünnepélyességgel történik. Dr. Martineau-nak, az akadémia nyugalomba vonult igazgatójának tisztelői mellszobrát készítették el Pinker szobrászszal. A művésznek kitűnően sikerült a hírneves férfiú ábrázolása. E szobrot most leplezik le. S bizonyára sokan lesznek jelen az ünnepélyen. Az előadásokat Carpenter Estlin József, akad. tanár felolvasása nyitja meg.

Az angol unitáriusok oxfordi theol. akadémiájára a hazaérkezett Lőfi Ödön helyébe Simonfi Márton végzett papnövendék küldött ki. Ő lesz a következő három évben hivatva, hogy a magyar ifjúságnak képviselője legyen abban az intézetben, hol angol és hindú ifjak nyernek a theológiából magasabb oktatást. Mert néhány évtől fogva Indiából a Brahma-Somaj felekezet is rendszeresen küld egy-két tanulót az angol unitáriusok theol. akadémiájára. Simonfi utóbb Meranban a Rodakovszky tábornok és gróf Karacsai Clemence fia mellett nevelésközdvén, alkalma volt arra, hogy magát az angol beszédben gyakorolja és az oxfordi tanulásra előkészüljön. Az akadémia tanárokhoz mindnyájunk üdvözlétét vitte.

Szilágyi Dezső beszédéből, melylyel a dunamelléki ref. kerület főgondnoki székét elfoglalta, közöljük a következőket: „Nem lehetünk hűtlenek azon nagy elvekhez, melyek megnövesztették és megizmosították az egyházat, melyekből erőt merítettek a protestáns egyházak, melyekre súlyos és diadalmas küzdelmeikben annyiszor hivatkoztak. Ápolnunk kell azokat az erőforrásokat, megőrizni azokat a hagyományokat, a melyek igazi fentartó erők. Az egyház a hívők odaadó ragaszkodásán nyugszik. Ezt fentartani, ebben gyengülést nem engedni az első feladat. Csak az az egyház hanyatlik igazán, melyben meggyengülni engedik a nép ragaszkodását; hanyatlik még akkor is, ha különben anyagi eszközökkel bőven el van látva, vagy éppen az állam kényszerítő hatalma is támogatja“. Rátérve az önkormányzati intézményekre és ezekkel kapcsolatban az általános teherviselésre, ezeket mondja: Egyháznunk szerkezetéből folyik, hogy mindenkinek, a legszegényebbnak is van befolyása, de viszont mindenki, a szegény is hozzájárul az egyház fenntartásához. A teherviselés rendszere részben elavult, részben teljesen igazságtalan. Át kell alakítani egy méltányos, arányos teherviselési rendszer behozatala által. Ennek megállapítása a zsinat feladata. De részlegesen egyes intézkedések tehetők az egyházközség, az egyházmegye és a kerület körében, melyek némely irányban megoldják a kérdést, más irányban előkészítik, megérlelik. Maga a reform sürgős, kettős feladat kopogtat ajtónkon. A szegényebben dotált lelkészek helyzetének javítása, a szegényebb nép terhének könnyítése. Hogy lehessen ezeket még részleg is megoldani a teherviselési rendszer reformja nélkül? E célra szolgál a gyengébb, kisebb egyházak csoportosítása is. Ugy megvalósítani, hogy tetemes teherleszállítással legyen összekötve. Határát ennek minden esetre azon egyenrangú szempont képezi, hogy a csoportosítás által a lelki gondozás esorbát ne szenvedjen. Fokozott

munkát és áldozatkészséget igényel ez. De e nélkül nincs igazi mód, nincs állandó eredmény. Ismétli, hogy az egyháznak első sorban és főleg saját erejére, saját forrásaira kell támaszkodni. Ettől való nagymérvű eltávolodás határozottan az egyház gyengülésére vezetne. Azt, hogy az állam feladatai teljesítésében egyházunkat is segítse, méltán igényeljük, jogunk is van hozzá, törvényeink s az egyenletes elbánás elvénél fogva. Elfogadtuk a segélyt s a törvényhozásnak meg is köszöntük. De senki sincs kételyben az iránt, hogy sok lényeges, amit várunk, s a mit jogosan igényelhetünk, még nincs megvalósítva“.

Új tudor. Tóth Györgyöt, kir. törv.-széki aljegyzőt, főiskolánk egykori növendékét oct. 15-én a kolozsvári egyetemen a jogtudományok tudorává avatták fel. Örömmel veszünk tudomást ifjú barátunk egyetemi fokozatáról.

Dr. Klamarik János ministeri tanácsos f. hó 7-én, 67 éves korában Besztercebányán meghalt. Nevéhez középoktatásunk sok reformja fűződik. 1876-ban a besztercebányai tankerület főigazgatójává, 1883-ban ministeri tanácsossá neveztetett ki. A tankerületek beosztásában, adminisztrációjuk szervezésében, a tantervek s az útasítások megállapításában, a görög pótló tanfolyam felállításában, az érettségi vizsgálati eljárás szabályozásában, a felekezeti középiskoláknál az állam felügyeleti jogának körülírásában s általában a középiskolázás mai szervezésében neki nagy része volt. A tankönyvirodalom terén is működött. Irt német források után egy logikát és lélektant. Megírta a magyar középiskolák szervezetét két kötetben. (g. k.)

Az unitárius egyház története főbb vonásokban. Irta Simó János tordai unitárius lelkész. Ára 1 korona.

Előfizetésre felhívást bocsátott ki Lévay Lajos sárkeresztúri ismert ref. lelkész egyh. beszédeinek 3-ik kötetére, melynek ára 1 frt 20 kr.

Gyászhirek: *Dersi Kanyaró Ferencz*, ipartársulati elnök élete 80-ik, házassága 47-ik évében sept. 4-én Tordán meghalt. Az Istentől hosszú étellel megáldott férfiú hasznosan töltötte bé hivatását. A szabadságharczban mint nemzetőr vett részt, azután családjának és városának élt, mely utóbbinak főleg ipari ügyét mozdította elé. Halálát neje Kőváry Ágnes s négy gyermeke, köztük Kanyaró Ferencz, főgyymm. tanár, ismert történettudós fájjalják a legérzékenyebben. — Nagy János ny. sz.-lászlói lelkész sept. 6-án elvesztette fiát, *Sándort*, ki harmadik évében hunyt el. — *Gyöngyösi Dénes* ny. lelkész meghalt sept. 20-án Kálnokon. Előbb Maroszáron papskodott. Az utóbbi éveket, gazdálkodást folytatva, Kálnokon töltötte s ott következett be halála is. — Guidó Béla esperes leánya, *Erzsike*, september 30. meghalt alig egy éves korában. — Tana Sámuel bölöni birtokos neje, szül. *Kisgyörgy Zsuzsánna*, élete 65-ik s házassága 42-ik évében meghalt oct. 19-én. A jó nő elhunytát férje mellett fia: Gyula, p. ü. ig. hivatalnok, Albert k. jegyző, Sámuel, p. ü. s. titkár gyászolják.

ARANYKÖNYV.

Az »Ezredéves Emlékalap«-ra tett kegyes adományok.

(Tizenharmadik közlemény.)

198. Deák Lajos törvényszéki aljegyző, Gyula.....	2	frt	—	kr.
199. Jóvá irt kamatokban	46	"	05	"
200. Kelemen Albert, esperes-lelkész, Maros-Vásárhely	5	"	—	"
201. Mikó Imre, kir. táblai bíró és neje Bidermann Berta Kolozsv.	10	"	—	"
202. Ürmösy Tivadarné, Nagy-Enyed	1	"	—	"
Összesen.....	64	frt	05	kr.
Az előbbi 12 közl. összege	1923	frt	85	kr.
Együtt.....	1987	frt	90	kr.

Szives köszönet az illetőknek adományaikért.

Kolozsvárt, 1898. okt. 20.

FERENCZ JÓZSEF,
unitar. püspök.

Adakozások a Sz-Udvarhelyt építendő templomra.

(XIX. közlemény.) *

131. Dimény Domokos H.-Szt.-Pál	10	frt	—	kr.
132. Péter Sándor gy. ivén Maros-Szt.-Benedekről	1	frt	40	kr.
133. Mikó Imre 43. sz. gyűjtő-ívén Kolmer Herman 2 frt, Bidermann Alajos 2 frt. Balázs Elemér 2 frt. Báró Löwenthal Károly 2 frt. Mohay Károly 5 frt. Deák Gábor 1 frt. Jánosi László 1 frt. Pisztory Zoltán 2 frt. Pachi Sándor 2 frt. Reinbold Arthur 1 frt. Becsek Lajos 1 frt. Rignát Albert 5 frt. Pataki Viktor 3 frt Müller Arnold 2 frt K. Boér Géza 2 frt. Weisel Ernő 2 frt. Szász Ferencz 1 frt. Ren Mihály 1 frt. Keresztzeghy Fülöp 2 frt Bányai Mihály 2 frt. Sán Ferencz (N. N.) 1 frt. Nagy László 1 frt. Kiszely Kálmán 1 frt. Ifj. Fekete János 1 frt. Mikó Imre 10 frt.				
Együtt.....	55	frt	—	kr.
E közlemény összege	66	frt	40	kr.
Az előbbi közlemények összege	3591	frt	40	kr.
Együtt.....	3657	frt	80	kr.

Kolozsvárt, 1898 okt.

FERENCZ JÓZSEF,
unitar. püspök.

Adakozás a kolozsvári unitarius templom belső szépítésére.

(Hatodik közlemény.)

Dr. Frankkis István, fia keresztelése alkalmából.....	50	frt	—	kr.
Időközben gyült kamat.....	174	"	82	"
E közlemény összege.....	224	frt	82	kr.
Előző közl. összege.....	1125	"	—	"
Összesen.....	1349	frt	82	kr.

A szives adakozásért köszönetet mondunk és a további adományokat a megjelölt célra kérjük.

Kolozsvárt, 1898. oct. 23.

PÉTERFI DÉNES,
unitarius pap.

* Lásd XVIII. közl. K. M. 1896. évi 4. füz.